

6996 t/m 7003
STRICKER, B.H.
1994

Stricker B. H. - De praehelleense ascese. OMRL 1967 XLVIII : 44-55. • Dans les prescriptions alimentaires et hygiéniques de Pythagore nous retrouvons des éléments de rites d'abstinence et d'ascèse orientaux. Cependant, le pythagorisme connaissait aussi des règles qui sortent du cadre oriental (à suivre).

6996

Stricker B. H. - De praehelleense ascese (Vervolg). OMRL 1968 XLIX : 18-39. • Prescriptions d'hygiène, de sobriété et d'abstinences diverses chez les Égyptiens, les Juifs et les Phéniciens (à suivre).

6997

Stricker B. H. - De praehelleense ascese : § 6 : *(AGNEI/A. OMRL 1969 L : 8-16. • Suite de la revue des prescriptions d'hygiène dans le monde antique (cf. APh XXXIX 239 & XLI 692).

6998

De religieusche

[43-10890

Stricker B. H. - De praehelleense ascese. OMRL 1971 LII : 54-70. • Dans les religions égyptienne et judaïque ainsi que dans les rites de l'antiquité classique, l'abstinence alimentaire et sexuelle remplace, en tant qu'arrêt temporaire des fonctions vitales, le sacrifice ; elle est toujours en rapport avec l'idée de la mort. La suppositio (U(PALLAGH/)) et la permutatio sacrificii sont d'autres formes de la même pensée (à suivre).

6999

onthouding

[44-09663

Stricker B. H. - De praehelleense ascese (Vervolg). OMRL 1974 LV : 129-197. • Le sacrifice et ses différentes formes, circoncision et sacerdoce (pour la partie précédente de l'article, cf. APh XLIV p. 712).

7000

het offer

[49-11523

Stricker B. H. - De praehelleense ascese (Vervolg). OMRL 1976 LVII : 299-333. • Le symbolisme du soleil et les rites de purification dans les mondes égyptien, juif, hellénique et chrétien.

7001

de l'hygiène

[49-11524

Stricker B. H. - De praehelleense ascese. Vervolg. OMRL 1980 LXI : 209-251. • Votum, nuncupatio et serment dans le monde gréco-romain et chez les peuples d'Orient (cf. APh XLIX N° 11523) & (cf. APh XLIX N° 11524).

7002

[51-11160

OMRL = oudheidkundige mededelingen van de Rijksuniversiteit Leiden

g GB 05053

Stricker, B.H. De praehelleense ascese. 1983
Supplement - deel LXIV p 1-40
Het Offer

7001

id De bede

7002

Suppl 1984 64 p 1-60

id De ascese

Suppl 1989 69 p 1-40

7003

oudheidkundige mededelingen

deel LVII, 1976

De liturgie

§20 De zon is de essentie der wereld; alle zijn is in haar, komt uit haar of keert tot haar terug¹⁷²³. Zij trekt aan de hemel twee quadranten, waarin zij actueel is, wit van kleur en zich van oost naar west beweegt. Daarvoor en daarna is zij potentieel, zwart van kleur en beweegt zich, op enigerlei wijze, van west naar oost¹⁷²⁴. In het eerste quadrant stijgt de zon van horizon naar zenith, in het tweede daalt zij van zenith naar horizon. Haar opgaan in het oosten is haar geboorte, haar ondergaan in het westen haar sterven. Haar beweging stijgend van horizon naar zenith, van dood naar leven, is doelgericht; haar beweging dalend van zenith naar horizon, van leven naar dood, is werkend¹⁷²⁵. De potentie en de act wisselen elkander af, maar de potentie wordt toch geacht aan de act vooraf te gaan¹⁷²⁶.

¹⁷²³ B. H. Stricker, *De Geboorte van Horus*, Leiden, 1963-1975, blz. 215-217, §49.

¹⁷²⁴ De tegenstelling tussen witte en zwarte kleur is die tussen zijn en niet-zijn. De levende god Horus had witte huidskleur: Plut., *De Is. et Osir.*, 22; Porphy., *apud Euseb., Praep. Evang.*, III 12, 2; vgl. Plut., *Quaest. Rom.*, 26 (Perzen); de dode god Osiris zwarte: Plut., *De Is. et Osir.*, 22. Ahuramazda, God der Perzen, was gekleed in een wit gewaad: Bundahišn, III 3 (Anklesaria); Dēnkart, III 192, 1; Angromanju, de Duivel, in een zwart: Vičitakihā-i-Zātspram, I 29, XXXIV 35; Dēnkart, III 192, 2. De tegenstelling is anderzijds die tussen act en potentie. Tegenover de witte huidskleur van Horus stond de zwarte kleur van de mantel zijner moeder Isis, levende godin: Orph., *Hymn.*, XLII 9; Plut., *De Is. et Osir.*, 39, 52; Hippolyt., *Refut.*, V 7, 23; Apul., *Metam.*, XI 3. De Egyptenaar kleepte zich in het wit tot deelname aan de liturgie, maar verfde, ter zake van wederopstanding, de in het graf aan de dode medegegeven voorwerpen zwart: B. H. Stricker, *Camephis*, Amsterdam en Oxford, 1975, blz. 7, noot 37. Voor de witte en de zwarte vederen van de ibis, vgl. *De Geboorte van Horus*, blz. 30, noot 183, blz. 296, noot 3310.

¹⁷²⁵ Beweging geschiedt vanuit twee oorzaken, de doelloorzaak of *causa finalis*, gericht op het zijn, vgl. *De Geboorte van Horus*, blz. 211 en 219, afb. 27 en 28, de lijn FCA, en de werkende oorzaak of *causa efficiens*, gericht op het niet-zijn, vgl. *ibidem*, de lijn ACF, en zie noot 1801. Voor de oorzaken in het algemeen, vgl. Aristot., *Anal. Post.*, 94a; *Idem, Physic.*, 194b, 195a, 198, a-b, 207b-208a; *Idem, De Gen. et Corr.*, 318a; *Idem, Meteor.*, 339a, 378b; *Idem, De Gen. Anim.*, 715a; *Idem, Metaph.*, 983a, 994, a-b, 996b, 1070b. Uit de symboliek der bewegings-oorzaken hier enige grepen: — 1° De valk is symbool der ziel. Hij stijgt rechtstandig en daalt rechtstandig: Porphy., *apud Euseb., Praep. Evang.*, III 12, 2; Horapoll., *Hierogl.*, I 6; noot 1970. — 2° Mestkever en gier: — a. De mestkever is van het mannelijke geslacht: Plut., *De Is. et Osir.*, 10, 74; Clem. Alex., *Strom.*, V 4, 21, 3; Aelian., *De Nat. Anim.*, X 15; Porphy., *De Abstin.*, IV 9; Horapoll., *Hierogl.*, I 10. De gier is van het vrouwelijke geslacht: Plut., *Quaest. Rom.*, 93; Aelian., *De Nat. Anim.*, II 46; Porphy., *apud Euseb., Praep. Evang.*, III 12, 3; Ammian. Marcell., *Res Gest.*, XVII 4, 11; Horapoll., *Hierogl.*, I 11. Beide dieren behoren bijeen. De Egyptenaren schreven de naam van de god Hephaestus met de hiëroglyphen voor mestkever en gier, die der godin Athene met

¹⁷²⁶ Plotin., *Ennead.*, VI 1, 26. Vgl. Stoic., *fr.* II 315 (von Arnim); *Camephis*, blz. 8, noot 53.

De cyclus van de zon bepaalt het leven van de mens. Zoals de zon in de morgen van iedere

de hiërogliefen voor gier en mestkever : Horapoll., Hierogl., I 12. – b. De mestkever was symbool van de zon : Apion. Oas., fr. 19 (Jacoby). Hij verblijft zes maanden per jaar onder en zes maanden boven de aarde : Clem. Alex., Strom., V 4, 21, 3. Bij de Thracische stad Olynthus bevond zich een terrein, genaamd Κανθαρώλεθρον, „Keververderf”, in de gestalte van een dorsvloer. De mestkever, die daarop nederstreek, ging in de rondte lopen en bleef dat doen, totdat hij van honger dood nederviel : Aristot., De Mirab. Auscult., 120; Theopomp. Chi., fr. 266 (Jacoby); Strab., Geogr., VII, fr. 30; Plin., Nat. Hist., XI 99; Plut., De Tranq. Anim., 15; vgl. B. H. Stricker, The Journal of Egyptian Archaeology, deel XLI, Oxford, 1955, blz. 34-47; Idem, De Oorsprong van het Romeinse Circus, Amsterdam en Londen, 1970, blz. 7-8, met afb. 3 op blz. 13. De gier was symbool der natuur, beter wel der materie : Ammian. Marcell., Res. Gest., XVII 4, 11. – c. De mestkever was symbool der doelloosheid. Hij richt zich tijdens zijn werk met de kop naar het oosten : Amduat, 694 (Hornung); Horapoll., Hierogl., I 10; vgl. Vit. Ad. et Ev., XXII 1. De gier was symbool der werkende oorzaak. Hij kijkt bij zonsopgang naar het westen en bij zonsondergang naar het oosten, de blik altijd van de zon af gewend : Horapoll., Hierogl., I 11; vgl. Vit. Ad. et Ev., XVIII 1-2. Tijdens de veldslag geleverd tussen de Pāṇḍava's en de Kaurava's hielden de eersten zegevierend het gelaat op het oosten, de tweeden het gelaat op het westen gericht : Mahābhārata, VI 20, 5; vgl. VIII 6,45, 7,2. De priesterschap te Athene keerde het gelaat naar het westen tot het uitspreken van een vervloeking : Lys., Or., VI 51. – d. In een minderheid van gevallen was de mestkever symbool der werkende oorzaak. Onder de tong van de heilige stier Apis bevond zich de tekening van een mestkever : Herod., Hist., III 28; Porphy., apud Euseb., Praep. Evang., III 13, 2; Plin., Nat. Hist., VIII 184; De Geboorte van Horus, blz. 221, noot 2037. De mestkever wentelt, al blikkend naar het oosten, de mestbal met de achterpoten naar het westen : Porphy., De Abstin., IV 9; Horapoll., Hierogl., I 10; vgl. Plut., De Is. et Osir., 74; Olympiod. Alchim., p. 99, 1-3 (Berthelot-Ruelle). De soldaat streeft naar het leven, maar bewerkt de dood. Hij droeg een vingerring met erin gegraveerde mestkever : Plut., De Is. et Osir., 10; Aelian., De Nat. Anim., X 15. Insgelijks kon de gier symbool zijn van de doelloosheid. De gieren, geschilderd op de plafonds van tempels en rotsgraven, plegen met de kop naar de uitgang, naar het oosten, te vliegen : Camephis, blz. 57, noot 485. — 3° De wagen : – a. De profeet Elia werd in een onweder ten hemel opgenomen in een vurige wagen met vurige paarden : II Kon., II 11-12; ontkend door Flavius Josephus, Antiq., IX 28, en door Jōsē ben Ḥalaftā, Talm. Babl., Sukk., 5a. Toen Adam stierf, zag Eva Jahwe in een lichtende wagen uit de hemel nederdalen, gedragen door vier adelaars en voorafgegaan door engelen : Apoc. Mos., XXXIII 2-3, XXXVIII 3. Bij de dood van Job daalden de engelen vanuit de hemel neder in een wagen, namen zijn ziel en voeren daarmede naar het oosten : Test. Job., LII 6-10 (Riessler). De profeet der Perzen, Zoroastr., werd na zijn dood in een wagen ten hemel gevoerd : Zoroastr., fr. B 45 (Cumont); en zo ook de Indische koning Juddhiṣṭhira : Mahābhārata, XVII 3,1,20,22-24. De god Mars daalde vanuit de hemel neder in een wagen, stond stil boven de Palatijn, waar Romulus als koning over het Romeinse volk recht sprak, en ontrukte hem aan de aarde : Ovid., Metam., XIV 818-828. De lijkverbranding bij de Grieken had ten doel „aan te tonen, dat het goddelijke deel des mensen, door het vuur als door een wagen omhoog gevoerd, zich met de hemellichamen vermengt, het aardse deel beneden achterblijft” : Eustath., Comment. in Hom., II, p. 43 (ed. Rom.). – b. Het Egyptische koningsgraf werd uitgehouwen in de westelijke woestijnrand. De grafkamer, diep in de rotswand aan het westelijke uiteinde, droeg de naam *pr-n-nb*, „goudhuis” : J. Černý, The Valley of the Kings, Caïro, 1973, blz. 29-30. Daaronder is de baarmoeder te verstaan, waaruit de overledene herrijzen zou : Camephis, blz. 65, noot 559 (voeg toe : M. de Rochemonteix en E. Chassinat, Le Temple d'Edfou, Parijs en Caïro, 1897-1934, deel I, blz. 61, 4-5); De Geboorte van Horus, blz. 229, noot 2218. Voor de grafkamer lag een vertrek met vier zuilen, wellicht de vier elementen voorstellend, waarin de wagen van de overledene stond : Černý, op. laud., blz. 29. Daarvoor een wachtkamer en daarvoor weder, in werkelijkheid op het oosten, maar in theorie op het zuiden gericht, Camephis, blz. 20, noot 144, de „vier banen van de Zonnegod op de weg des lichts”, vier gangen : Černý, op. laud., blz. 27-28; B. George, Studia Aegyptiaca, Recueil d'Études Dédiées à Vilmos Wessetzky à l'Occasion de son 65e Anniversaire, deel I, Budapest, 1974, blz. 101-116. – c. Het *agniṣṭoma* of soma-offer werd in Indië uitgevoerd op de *mahāvedi*, offerterrein in de vorm van een trapezium, met de korte evenwijdige zijde, dus met de spits, op het oosten gericht : W. Caland en V. Henry, L'Agniṣṭoma, Parijs, 1906-1907, deel I, pl. IV. Hierop lag geheel in het westen, tegen het midden van de lange evenwijdige zijde, aan de basis van het offerterrein, de *sadas*, een tent, waarin de priesters zich ophielden : Agniṣṭoma, 94 (Caland-Henry). Deze wordt als buik betiteld : Śatapathabrāhmaṇa, III 5, 3, 5, maar was ook plaats van verwekking, dwz. baarmoeder : Śatapathabrāhmaṇa, IV 6, 7, 9. Voor de *sadas* stonden in het midden van het offerterrein twee wagens, waarop het soma gezet : Agniṣṭoma, 81, 87 (Caland-Henry). Beide waren op het oosten gericht, waar tegen de smalle zijde van het terrein de *uttaravedi*, het hoogaltaar, stond : Agniṣṭoma 79 (Caland-Henry).

dag¹⁷²⁷ en op de lentedag van ieder jaar¹⁷²⁸ vanuit de nacht en de winter wordt herboren, wordt dat de mens. De cyclus van de zon voltrekt zich zelfs in de mens. De ziel des mensen daalt, als partikel van de zon, in een zonnestraal vanuit de hemel neder¹⁷²⁹. Tijdens het leven in het lichaam gevangen¹⁷³⁰, keert zij na de dood in een zonnestraal tot de hemel terug. Zij wordt, vervat in het vaderlijke zaad, in de baarmoeder gestort, verblijft daarin gedurende negen maanden en herrijst in het kind. Haar lager deel blijft als restant in het lichaam achter, nadat dit ter aarde is besteld, en herrijst in de dieren, die bij spontane generatie uit de aarde voortkomen¹⁷³¹; zo althans zij niet, als geheel, in het dode lichaam intact blijft en vandaar in een ander verhuist. In het algemeen gesteld: geboorte is wedergeboorte¹⁷³².

Dit laatste was veelal gevormd in de gestalte van een valk, met uitgebreide vleugels naar het oosten vliegend. De wagen, symbool der wereld: Mahābhārata, VIII 24, 66-77, 107; vgl. Oudh. Med., deel XLIII, Leiden, 1962, blz. 16-17, noot 59-89. Wagen met acht wielen: Mahābhārata, VI 9, 15-16, XII 321, 11; vgl. ibid., V 183, 12-13, 184, 18, en Camephsis, blz. 15, noot 99. — 4° De pyramide der natuur wordt door vijf punten bepaald, de top en de vier hoekpunten. In de top staat het Woord: De Geboorte van Horus, blz. 215, noot 1841; B. H. Stricker, De Maat der Dingen, Amsterdam, Oxford, New York, 1976, blz. 32, noot 238. De vier hoeken omsluiten de basis, de materie. Het Woord is beide, doelloorzaak: De Geboorte van Horus, blz. 221, noot 2040, en werkende oorzaak: ibid., blz. 62-70, § 23 en 24, blz. 219, noot 1961, blz. 220, noot 1970. De god Thot, het gepersonifieerde Woord, werd door de Egyptenaren *wr-dj*, „grootste der vijf”, genoemd: A. Erman en H. Grapow, Wörterbuch der Ägyptischen Sprache, Leipzig, 1926-1950, deel V, blz. 420, noot 12. Als hij werd dat de hogepriester der stad Hermopolis, zijn vertegenwoordiger op aarde: ibid., deel V, blz. 420, noot 11. Het getal vijf, symbool der rechtvaardigheid: Nicom. Geras., apud Phot., Bibl., 187 (p. 144a, 33, Bekker); Jambl., Theol. Arithm., 27, 31; Procl., Comment. in Platon. Rempubl., p. II 22, 53, 93 (Kroll); L. Kákosy, Studia Antiqua, deel XV, Budapest, 1968, blz. 243-245. Voor de term *τρισμέγιστος*, zie Camephsis, blz. 4, noot 17.

¹⁷²⁷ Erman-Grapow, Wörterbuch, deel II, blz. 141, noot 2; Plut., Quaest. Conviv., VIII 3, 5.

¹⁷²⁸ De hemelaequator en de ecliptica snijden elkander onder een scherpe hoek: noot 1365. De knopen vormen de eveningen. Op de herfstevening daalt de zon onder de hemelaequator en vangt haar winterse baan aan, op de lenteëvening stijgt zij boven de hemelaequator en vangt haar zomerse baan aan. Het spijsoffer werd gezalfd, doordat de olie kruisgewijze, in de vorm van Griekse letter χ erover werd uitgegoten: noot 1364. De priester werd gezalfd, doordat de olie dat geheel in dezelfde vorm over zijn hoofd werd: Talm. Babl., Hōr., 12a; Idem, Kerēt., 5b. Ook de schedelnaden snijden elkander boven het voorhoofd in de vorm van de letter χ : Hippocrat., De Cap. Vuln., 1; Galen., De Ossib., 1; Idem, De Us. Part., IX 17; Oribas., Coll. Medic., XXV 3, 7. De midden-naad, *sutura sagittalis*, verdeelt de schedel, als de hemel, in twee halfronden: Macrob., Sat., VII 10, 3; vgl. Aitareja-brāhmaṇa, IV 22. Er zijn in het geheel zeven schedelbeenderen: Galen., Introd., 12. De karteling der schedelnaden wordt veroorzaakt door de in het hoofd gevoerde strijd tussen ziel en materie: Plat., Tim., 76a. De namen dezer naden waren van Egyptische oorsprong: Ruf. Ephes., Onom., 133. De profeet Ezechiël zag een engel op het voorhoofd der godvruchtigen een teken (η ; de oudste schrijfwijze van de letter η was $\times$) aanbrengen, waardoor zij voor de verdeling gespaard werden: Ezech., IX 4, 6. Bij de dood verlaat de ziel over de weg der schedelnaden het lichaam: Plut., De Gen. Socr., 22; vgl. Mahābhārata, XIII 154, 5-6. In de eerste drie eeuwen onzer jaartelling droegen vele mannen het teken $\times$ op het voorhoofd, somtijds ter rechterzijde: C. L. ten Cate, Stigmata, a Study on Tattooing, Scarifying and Branding in Classical Antiquity and the early Middle-Ages (nog te verschijnen). De voorhoofdsnaad, *sutura frontalis*, verdwijnt reeds in de vroege kinderjaren, waardoor de gestalte van de χ verloren gaat. Wellicht beduidde het voorhoofdsteek, dat de drager kind, dwz. als wedergeborene onschuldig, was.

¹⁷²⁹ De Geboorte van Horus, blz. 19-23, § 7.

¹⁷³⁰ Het lichaam, *σῶμα*, gevangenis, *σῆμα*: Philol., fr. 44 B, 14 (Diels); Plat., Gorg., 493a; Idem, Cratyl., 400, b-c; Phil. Jud., Leg. Alleg., I 108; Idem, De Spec. Legib., IV 188. Vgl. Corp. Herm., VII 2-3, XIII 7; Flav. Jos., Bell. Jud., II 154; Plut., De Is. et Osir., 28.

¹⁷³¹ Camephsis, blz. 52, noot 431.

¹⁷³² De term voor de wedergeboorte luidt, Egyptisch: *whm-mšw.t*, Hebreeuws: *בריה חדשה*, Grieks: *παλιγγε-veσία*, Latijn: *regeneratio*. De als titel van het Dodenboek bekende term *prj-m-hrw*, „uitgaan bij dag”, staat voor beide, geboorte en wedergeboorte.

De cyclus van de zon bepaalt het zedelijke streven van de mens. De ziel wordt beheerst door twee driften, de goede en de slechte drift¹⁷³³. De goede is gericht op de essentie, de zon, in het zenith des hemels gedacht¹⁷³⁴; zij volgt de lijn der doelloorzaak. De slechte is gericht op de materie; zij volgt de lijn der werkende oorzaak. Van de beide helften der wereld¹⁷³⁵ belichaamt de hemelse en immateriële het goede, de aardse en materiële het kwaad. Vanuit het goede wordt het kwaad bewerkt en vanuit het kwaad wordt het goede nagestreefd. De goede en de slechte drift houden elkander in de mens in precair evenwicht.

De slechte drift brengt de zonde voort en de zonde de dood¹⁷³⁶. Zij gaat te gronde, wanneer de mens haar in zichzelf herkent en vrijwillig van haar afstand doet; in welk geval zij van het potentiële zijn overgaat in het niet-zijn. Zoals de slechte drift een is, is ook de door haar voortgebrachte zonde een. De zonde is, als inbreuk 'op de goddelijke orde, steeds aan zichzelf gelijk¹⁷³⁷; maar niet alle zonden zijn gelijksoortig¹⁷³⁸. De zonde wordt gedelgd door de dood van de zondaar¹⁷³⁹; door diens dood, geëist of aangeboden, voltrokken bij daadwerkelijke of bij symbolische executie. De goede drift komt na de delging der zonde uit het niet-zijn voort en neemt de plaats van de slechte in¹⁷⁴⁰. De zondaar keert dan terug tot zondeloosheid, tot zichzelf in zijn oorspronkelijke aanleg; hij wordt als het ware als kind herboren. Het kind is zonder zonde¹⁷⁴¹. Het bezit transcendente vermogens, het bovennatuurlijke weten, de profetie¹⁷⁴², en het bovennatuurlijke kunnen, de wonderdadigheid. Een godenbeeld in de steden Diospolis en Saïs in de Delta stelde de god Horus voor als naakt, jeugdig kind, staande boven de krokodillen, de door hem bedwongen personificaties van het kwaad¹⁷⁴³. Herodes, de viervorst, die om wille van zijn dochttertje Johannes de Doper had doen ombrengen,

¹⁷³³ Zie noot 440. Door de Stoïcijnen, onder invloed der vier-elementenleer, tot vier verdubbeld en als begeerte, genot, vrees en droefheid, van bovennatuurlijke tot natuurlijke staat herleid: Zeno, fr. I 211 (von Arnim); Stoic., fr. III 261, 378, 381, 385, 386, 387, 388, 391, 392, 393, 394, 437, 444 (von Arnim). Zo ook door de Perzen: Dēnkart, III 192. Zie noot 1737.

¹⁷³⁴ Pirq. Rabb. Eliez., 6; Camephis, blz. 70, noot 605.

¹⁷³⁵ De Geboorte van Horus, blz. 211 en 219, afb. 27 en 28: de wereld boven en de wereld beneden de lijn BCD.

¹⁷³⁶ Jac., I 15. Vgl. Rom., VI 23.

¹⁷³⁷ Stoïcijnen (alle in deze noot genoemde fragmenten naar von Arnim): Zeno, fr. I 224; Pers., fr. I 450; Chrysipp., fr. III 527; Stoic., fr. III 468, 531, 532, 533. Voor alle zonden één straf, de doodstraf: zie noot 2017-2021. — Insgelijks, alle deugden één: Mened. Eretr., apud Plut., De Virt. Mor., 2; Zeno, fr. I 200; Aristo, fr. I 373, 374, 375, 376, 379; Apollonophan., fr. I 406; Stoic., fr. III 260. Vgl. Apollod. Seleuc., fr. III 15; Stoic., fr. III 275, 280, 295, 296, 299, 300, 302, 303. De ene deugd is ἐπιστήμη, wetenschap. Wetenschap is het hoogste goed: Herill., fr. I 411, 413, 414, 415, 417, 421; het doel des levens: Herill., fr. I 411, 412, 419; Stoic., fr. II 127, III 25, 260. Aristo specificeert haar als ἐπιστήμη ἀγαθῶν καὶ κακῶν, kennis van goed en kwaad: fr. I 374, III 256, 257, vgl. Genes., II 9, 17; of als ὑγίεια, gezondheid: fr. I 375. Zij is niets anders dan de kennis Gods der Egyptische en Joodse teksten, zie noot 608-623, door de Stoïcijnen nog slechts in ethische of natuurlijke zin opgevat, zie noot 1733. Chrysippus bestreed deze leer: fr. III 25, 256, 257, 258, 259, en in de klassieke periode gold zij als verouderd: fr. I 418.

¹⁷³⁸ Stoic., fr. III 528, 529 (von Arnim).

¹⁷³⁹ Serv., Comment. in Vergil., Aen., X 419, en Macrob., Sat., III 7, 3, beiden: *Quicquid destinatum est dis sacrum vocatur, pervenire autem ad deos non potest nisi libera ab onere corporis fuerit anima, quod nisi morte fieri non potest*. Zie noot 649, 1348, 2017, 2139.

¹⁷⁴⁰ De Geboorte van Horus, blz. 220, noot 2006-2008.

¹⁷⁴¹ Midr. Tanhūm., Berēšit, 7. Goddelijk: Corp. Herm., XIII 10.

¹⁷⁴² De Geboorte van Horus, blz. 170, noot 1606, blz. 282, noot 3022-3024.

¹⁷⁴³ Oudh. Med., N.R., deel XXII. Leiden, 1941, blz. 6-36, met pl. I-IV; deel XXV, Leiden, 1944, blz. 83.

zeide, toen hij het gerucht van Jezus vernam : „Deze is Johannes de Doper; hij is opgewekt van de doden, en daarom werken die krachten in hem”¹⁷⁴⁴.

De bekering ten goede geschiedt in het hart. Zij werd aan derden betekend bij symbolische handeling. Derzulke handelingen waren er drie : het offer, de onthouding en de wassing. Offer en wassing worden reeds in de oudste Egyptische teksten, de Pyramideteksten, en ook in de Joodse Pentateuch veelvuldig vermeld. De onthouding wordt dat in de Egyptische teksten slechts sporadisch en eerst gedurende het laatste millennium voor het begin onzer jaartelling; bij de Joden gaat zij met offer en wassing gelijk op. Hoewel dat nergens met zoveel woorden wordt gezegd, is toch aan te nemen, dat zij alle drie als van God gegeven genademiddelen werden beschouwd. De handeling werd door God geëist of door de mens aangeboden¹⁷⁴⁵. In het eerste geval beduidde zij : „wat Ik wil, niet wat gij wilt”, door God tot de mens, in het tweede geval beduidde zij : „wat Gij wilt, niet wat ik wil”, door de mens tot God gesproken.

De eerstgenoemde der drie, het offer, is reeds uitvoerig behandeld. In de aanhef van §12 is de veronderstelling geuit, dat de gesubstitueerde wel in de dood van het substituut deelde, maar niet in diens wedergeboorte. Uit het hier volgende blijkt, dat deze veronderstelling onjuist is. Zoals onthouding en wassing de wedergeboorte ten doel hadden, had dat ook het offer. Het gedurige offer reinigde de zonden van het volk Israël en hergaf het de onschuld van het eenjarige kind¹⁷⁴⁶. De Pers gevoelde zich in het stier- en ramoffer aan Mithra¹⁷⁴⁷, de Christen in de offerdood van Jezus herboren¹⁷⁴⁸.

De verzoening bij onthouding geschiedde niet, als bij offer, door twee individuen, maar door een. „Toen Rab Sjesjet vastte, sprak hij na het (vasten)gebed aldus : „Heer der werelden! Het is U bekend, dat ten tijde, waarin het heilgdom nog overeind stond, wanneer de zondaar een offer bracht, men daarvan slechts het vet en het bloed offerde, en hem gewerd vergeving. Nu ik heden de vasten aangenomen heb en mijn vet en mijn bloed zich verminderen, moge het U behagen mijn zich verminderend vet en bloed (te aanvaarden), als had ik hen voor U geofferd op het altaar, en mij in Uw genade aan te nemen””¹⁷⁴⁹. Rabbi Eleazar zeide : „Vasten is meer dan weldadigheid”. Gevraagd waarom, antwoordde hij : „Het eerste (doet men) met zijn lichaam, het tweede (doet men) met zijn geld”¹⁷⁵⁰. De zondaar in onthouding was beide tegelijkertijd, substituut en gesubstitueerde¹⁷⁵¹. Als substituut stierf hij in de onthouding symbolisch. Als gesubstitueerde leefde hij voort, thans van zonde vrij, als het ware

¹⁷⁴⁴ Ev. Matth., XIV 2; Ev. Marc., VI 14.

¹⁷⁴⁵ Zie §9.

¹⁷⁴⁶ Midr. Pesiq. de Rab Kāhan., VI 4; Midr. Pesiq. Rabb., XVI 7.

¹⁷⁴⁷ Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlijn, vanaf 1863, deel VI 1, blz. 97, no. 510. Indiërs : Śatapatha-brāhmaṇa, III 2,1,11,16, 3,3,12.

¹⁷⁴⁸ Ev. Matth., XIX 28; Rom., VI 2-6; II Cor., V 17; Gal., VI 15; Col., II 12-20; I Petr., I 3, 23, II 2. Vgl. Barnab., VI 11.

¹⁷⁴⁹ Talm. Babl., Berāk., 17a.

¹⁷⁵⁰ Talm. Babl., Berāk., 32b. Vgl. Phil. Jud., De Somn., I 252.

¹⁷⁵¹ Voor de splitsing der persoonlijkheid, vgl. Stoic., fr. II 374, 762 (von Arnim); Posidon., fr. 96 (Edelstein-Kidd); Mnesarch., apud Ar. Didym., Epit. Phys., fr. 27 (Diels). Deze leer, onder Stoisch aspect oud-oosters, verleent aan haren en nagels, die delen des menschen zijn, maar bij diens leven sterven en wedergeboren worden, hun in ascetisch opzicht relevante symbolische betekenis. Vgl. Paul., Eph., IV 22-24, en zie noot 1905, 1906, 1910. De middeleeuwer onderscheidde in het zijn *essentia*, wezen, en *existentia*, bestaan.

herschappen¹⁷⁵² en toegerust met de transcendente vermogens, waarvan hij in het resterende gedeelte dezer studie gebruik zal maken. De termijnen der onthouding werden met het oog daarop gekozen: één dag¹⁷⁵³, drie¹⁷⁵⁴, vier¹⁷⁵⁵, vijf¹⁷⁵⁶, zeven¹⁷⁵⁷, acht¹⁷⁵⁸, negen¹⁷⁵⁹, tien¹⁷⁶⁰, veertig¹⁷⁶¹ dagen, een maand¹⁷⁶², tien maanden¹⁷⁶³. Het zijn de termijnen, waarin ook het embryo in de baarmoeder geacht werd tot ontwikkeling te komen¹⁷⁶⁴. De verzoening door de onthouding bewerkt was privaat. De gesubstitueerde delgde zijn zonde, desnoods in opdracht, in ieder geval buiten controle of medeweten van derden. Het offer behoorde als publieke handeling evenzeer tot het recht als tot de godsdienst, de onthouding behoorde als private handeling slechts tot de laatste. Is het offer naar zijn oorsprong rechtsinstelling geweest¹⁷⁶⁵, de onthouding kan zich eerst na receptie daarvan in de cultus hebben ontwikkeld.

De zon vangt haar reis in het rijk des doods aan door aan het einde van de dag in de aarde binnen te treden. De gesubstitueerde, die zijn onthouding cosmische dimensie wilde

¹⁷⁵² Mahābhārata, V 44, 16. Zie noot 2172.

¹⁷⁵³ Zie noot 1844, 1857, 1921, 1933. Vgl. noot 530.

¹⁷⁵⁴ Zie noot 1858, 1859, 2047, 2081, 2123. Vgl. noot 531.

¹⁷⁵⁵ Zie noot 1857, 2177.

¹⁷⁵⁶ Zie noot 1857.

¹⁷⁵⁷ Zie noot 1914, 2124, 2144, 2148, 2150, 2151, 2152, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2164,

2171. Drie weken: zie noot 2144, 2157. Vgl. noot 532.

¹⁷⁵⁸ Zie noot 1857, 2028, 2181.

¹⁷⁵⁹ Zie noot 1857.

¹⁷⁶⁰ Zie noot 1822, 1834, 1837, 1861, 1862, 1915. Vgl. noot 533.

¹⁷⁶¹ Zie noot 2127, 2133, 2168, 2170, 2175. Vgl. noot 536.

¹⁷⁶² Zie noot 2182.

¹⁷⁶³ Zie noot 2092, 2183.

¹⁷⁶⁴ Een dag: Camephis, blz. 4-9, noot 20-58. Drie dagen: De Geboorte van Horus, blz. 232, noot 2264-2273. Zeven dagen: *ibid.*, blz. 245-250, § 59. Negen dagen: *ibid.*, blz. 250, noot 2529-2544. Tien dagen: *ibid.*, blz. 250, noot 2541. Veertig dagen: *ibid.*, blz. 251-259, § 60. Een maand: *ibid.*, blz. 259, regel 1-4. Tien maanden: *ibid.*, blz. 283, noot 3027-3033, 3046. — Het getal drie is ἀρχὴ γενέσεως: Lyd., *De Mensib.*, IV 26. Geboorte en wedergeboorte verlopen in drieën: καταβολή, uitzaaiing, ὑποδοχή, ontvangenis, ἀνάδοσις, voortbrenging: Porphy., *apud Euseb., Praep. Evang.*, III 11, 11; waartoe Camephis, blz. 58, noot 507. De tijd, bestaande in verleden, heden en toekomst, is bij definitie drie-eenheid. Hij is beide, act en potentie. Tijdsperiodes van potentieel zijn werden in drieën ingedeeld ten einde haar tot de act te verheffen. De Egyptenaren achtten de wereld voortgekomen uit σκότος ἄγνωστον, het onbekende duister, en riepen dit in hun gebeden tot drie maal aan: *Damasc., De Prim. Princ.*, 46, 52, bis, 125, quater. De dode werd drie maal gewassen: *Apoc. Mos.*, XXXVII 3. Het saluut aan het graf werd tot drie maal herhaald, Bithyniërs: *Arrian., Bithyn.*, fr. 27 (Roos); Grieken: *Hom., Odys.*, IX 64-66, met scholion; *Theocrit., Idyll.*, XIII 58-60; *Antonin. Liber.*, *Metam.*, 26; *Jambl., Theol. Arithm.*, 14; *Eustath., Comment. in Hom., Odys.*, p. 1614-1615 (ed. Rom.); Romeinen: *Vergil., Aen.*, VI 506; *Ovid., Fast.*, III 563; *Serv., Comment. in Vergil., Aen.*, I 219. Men verrichtte drie maal plechtig de ommekeer om het graf: *Stat., Theb.*, VI 217; men plengde drie maal: *Hom., Odys.*, X 518-520; *Sophocl., Antig.*, 431; vgl. *Idem., Oedip. Colon.*, 479; en wierp drie maal aarde op het lichaam: *Horat., Carm.*, I 28, 36. De nacht was ingedeeld niet in uren, maar in drie waken: Camephis, blz. 9, noot 55 (voeg toe, voor de Joden: *Talm. Babl., Berāk.*, 3a; *Midr. Gan 'Eden*; voor de Indiërs: *Mahābhārata*, II 5, 75; *Rāmājana*, III 15, 12, VI 36, 14). De periode van de menselijke dracht is ingedeeld in drieën. Na afloop van het eerste derde gedeelte gaat de plantaardige natuur van de vrucht over in dierlijke: De Geboorte van Horus, blz. 273-279, § 68. Na afloop van het tweede derde gedeelte is optimaal de vrucht levensvatbaar: *ibid.*, blz. 283, noot 3036-3045. Bij extrapolatie van de in deze noot behandelde leer was in de oudheid de rouwperiode op drie dagen gesteld: De Geboorte van Horus, blz. 256, noot 2600. De onderaardse goden nemen de mens na drie levensperiodes tot zich: *Isid. Hispal., Etym.*, XVIII 36, 2.

¹⁷⁶⁵ Zie noot 824-838.

verlenen, verrichtte haar in een grot. Een Egyptische hiërogrammaat beroemde zich erop drie en twintig jaar ondergronds in de tempel te hebben doorgebracht en daar door de godin Isis in de magie te zijn onderwezen ¹⁷⁶⁶. Onder de Israëlieten verkregen Mozes en Elia hun goddelijke opdracht in een grot; waarover zo dadelijk meer. Zoroaster wijdde in het bergland van Perzië een grot aan de zonnegod Mithra. Deze bevatte bronnen en bloemen en stelde de wereldholte voor. Zijn volgelingen zochten de goddelijke gemeenschap door zich daarin te baden en gedurende drie dagen ter plaatse onder zwijgend gebed te verblijven ¹⁷⁶⁷. Minos, koning der Cretenzers, begaf zich eenmaal in de negen jaar ¹⁷⁶⁸ naar de geboortegrot van de hemelgod Zeus, zijn vader, in de berg Dicte ¹⁷⁶⁹ of Ida ¹⁷⁷⁰, en vernam aldaar de wetten, die hij vervolgens bij zijn Cretenzische onderdanen invoerde ¹⁷⁷¹. Pythagoras vond als jongmens, nog op het eiland Samus, buiten zijn geboorteplaats een grot. Hij installeerde zich erin en bracht er een groot gedeelte van zijn tijd onder wijsgerige bespiegeling door ¹⁷⁷². Eenmaal naar Italië overgestoken en in dat land gevestigd, richtte hij nogmaals zulk een grot in. Na er enige tijd in te hebben doorgebracht kwam hij er broodmager uit te voorschijn, zeggende uit de dood te zijn herrezen. Zijn volgelingen beschouwden hem van dat ogenblik af als goddelijk ¹⁷⁷³. De grot was volgens de Pythagoraeërs symbool der wereld of wereldholte ¹⁷⁷⁴. Op Pythagoras' voorbeeld legde diens leerling Salmoxis in Thracië een onderaards verblijf aan. Na zijn landgenoten over het eeuwige leven te hebben onderhouden trok hij zich hierin gedurende drie jaar terug. De Thraciërs beweenden hem als overledene, maar in het vierde jaar verscheen hij wederom in hun midden, en hij vond sedertdien bij hen geloof ¹⁷⁷⁵. Numa Pompilius, tweede koning en eerste wetgever der Romeinen, sloot vriendschap met de nymph Egeria. Hij kwam met haar tezamen in een grot en zij onderrichtte

¹⁷⁶⁶ Lucian., *Philops.*, 34. Symboliek grot, Egyptenaren: *Corp. Herm.*, VIII 3. Grieken: *Pherecyd.*, fr. 7 B. 6 (Diels); *Camephis*, blz. 6, noot 33, blz. 72, noot 627. Zie noot 1774, hieronder. — Het water der jaarlijkse overstroming komt uit een grot onder de sandalen Gods: *Pap. Leiden*, I 350, V 18, Esna, 260, 9; waartoe De Geboorte van Horus, blz. 117-118, noot 981-986. De roede van het menselijke lijk placht door de Egyptenaren te worden afgesneden, apart gemummificeerd en bijgezet in een uitgespaarde ruimte in het voetstuk van een houten beeldje, dat de overledene in staande houding voorstelde. De roede symboliseert de rivier, vgl. De Geboorte van Horus, blz. 113, noot 935-943; de uitgespaarde ruimte de cosmische grot. De documentatie voor deze zede is op *„Zie, ik zal aldaar voor Uw aangezicht op de rotssteen in Horeb staan; en gij zult op de rotssteen slaan, zo zal er water uitgaan, dat het volk drinken“*.

¹⁷⁶⁷ Eubul., apud Porphy., *De Antr. Nymph.*, 6; Ps.-Joann. Chrysost., *Op. Imperf. in Matth.*, II 2, 2 (p. LVI, 637, Migne); *Schol. in Stat., Theb.*, I 719, 720. Vgl. Justin. Mart., *Dial.*, LXX 1.

¹⁷⁶⁸ Naar Hom., *Odyss.*, XIX 179: ἐννέωρος, van onzekere betekenis.

¹⁷⁶⁹ Dionys. Halic., *Antiq. Rom.*, II 61, 2.

¹⁷⁷⁰ Maxim. Tyr., *Philos.*, XXXVIII 2c; *Schol. in Hom., Odyss.*, XIX 178-179; *Etym. Magn.*, sub voce Ἐννέωρος.

¹⁷⁷¹ Behalve de beide voorgaande noten: *Plat., Leg.*, 624a-625b; *Idem, Min.*, 319, c, e; *Ephor. Cym.*, fr. 147 (Jacoby); *Nicol. Damasc.*, fr. 103aa (Jacoby); *Strab., Geogr.*, X 4, 8, 19, XVI 2, 38; *Diod. Sic., Bibl. Hist.*, V 78, 3; *Val. Maxim., Fact. et Dict. Memor.*, I 2, ext. 1; *Lactant., Inst. Divin.*, I 22, 3.

¹⁷⁷² Porphy., *Vit. Pyth.*, 9; *Jambl., Vit. Pyth.*, 27.

¹⁷⁷³ *Hermipp.*, fr. 23 (Müller).

¹⁷⁷⁴ Porphy., *De Antr. Nymph.*, 8. Zie noot 1766.

¹⁷⁷⁵ *Herod., Hist.*, IV 95.

hem¹⁷⁷⁶. Mani, Babyloniër van geboorte, maar van aristocratische Parthische afkomst, 216-277 A.D., trok zich gedurende een jaar in een grot, met bron, in het gebergte terug. In dat jaar vervaardigde hij een boek, genaamd *Ārtahang*¹⁷⁷⁷; prentenboek, geheel door hemzelf getekend¹⁷⁷⁸. In het tweede jaar trad hij naar buiten, verklaarde, dat hij het boek uit de hemel had medegebracht en verrukte daarmee zijn leerlingen¹⁷⁷⁹. De zede zich in een grot terug te trekken bleef in ere bij de Christenen. De Egyptische monnik Macarius richtte op enige afstand van zijn cel in de westelijke woestijn, te Scetis, een grot in, waarin hij van tijd tot tijd tot meditatie zijn intrek nam¹⁷⁸⁰. De grot, zijnde cosmische baarmoeder, was voor sommigen de plaats, waar zij niet slechts symbolisch, maar daadwerkelijk verkozen te sterven. Taxo, een leviet, vreemde tot afval van het Joodse geloof gedwongen te zullen worden, vastte met zijn zeven zonen gedurende drie dagen en betrad op de vierde een grot, om daarin de dood af te wachten¹⁷⁸¹. De Samaritaan Dositheüs, eerste eeuw onzer jaartelling, legde zich in een grot neder, nam spijs noch drank tot zich en stierf na verloop van enige dagen¹⁷⁸². Zijn volgelingen bleven hem trouw en leidden een leven van onthouding.

De zon vangt haar reis in het rijk des doods ook aan door aan het einde van de dag in de oceaan onder te duiken. Haar nachtelijke tocht is een wassing¹⁷⁸³. De wassing, ogenschijnlijk een eenvoudige, was in werkelijkheid een zeer gecompliceerde handeling; het water is in de symboliek met betekenissen overladen. Zij geschiedde met „levend” water¹⁷⁸⁴, ontnomen aan bron of rivier, stromend en niet stagnerend. De gesubstitueerde werd daarmee besprengd of werd daarin ondergedompeld.

De besprenging was in twee typen onderscheiden. De eerste symboliseerde de zonnestraling¹⁷⁸⁵. De zon straalt licht en warmte uit, die uiteengelegd kunnen worden in de

¹⁷⁷⁶ Martial., Epigr., VI 47, 3, X 35, 13-14; Juven., Sat., III 17, met scholion; Lactant., Inst. Divin., I 22. 3.

¹⁷⁷⁷ Tekst: ارتنگ, vgl. M. Boyce, A Catalogue of the Iranian Manuscripts in the Manichean Script in the German Turfan Collection, Berlijn, 1960, blz. 4, onder M 35. H. H. Schaeder, Gnomon, deel IX, Berlijn, 1933, blz. 347, denkt aan **Arta-taṇha*, „Verkundiging der cosmische orde”.

¹⁷⁷⁸ Een boek, samengesteld uit vignetten, roept de herinnering op aan Egyptische werken als het Dodenboek, het boek Amduat en dergelijke. Volgens Hegemonius, Act. Archel., LXII-LXVIII, en Epiphanius, Panar., LXVI 1-4, ontleende Mani zijn leer aan Scythianus, een Arabier, die zich in de eerste eeuw onzer jaartelling in de Opper-Egyptische stad *Šš-ḥip* of Hypselis had gevestigd, daar een inheemse vrouw had gehuwd en tezamen met een leerling, Terebinthus, vier boeken over de wijsbegeerte had samengesteld. Terebinthus nam deze mede naar Babylonië en na zijn dood kreeg Mani hen in handen.

¹⁷⁷⁹ Abul-Ma'ālī, Bajān al-Adjān, p. 17 ('Abbās Iqbāl); Mīrhāwand, Rawḍat aṣ-Ṣafā', p. I 223, 10-25 (ed. Bombay, 1266 A.H., 1849-1850 A.D.). Mani als tekenaar ook: Mani, Cephal., CLIV 2 (onuitgegeven); Ephr. Syr., Epist. V in Hypat., De Error., p. 126,31-127,14 (Mitchell); Firdawsī, Šāhnāma, XXIX 587, 595.

¹⁷⁸⁰ Pallad., Hist. Laus., XVII 10.

¹⁷⁸¹ Assumpt. Mos., IX 6.

¹⁷⁸² Epiphan., Panar., XIII, I, 4; Abul-Faṭḥ, Ta'riḥ, p. 154, 4-5 (Vilmar; Annales Samaritani).

¹⁷⁸³ Melit. Sard., Apol., fr. 8 (Goodspeed); De Maat der Dingen, blz. 23-28.

¹⁷⁸⁴ Egyptenaren: Erman-Gradow, Wörterbuch, deel I, blz. 204, noot 9, 15; De Maat der Dingen, blz. 13, afb. 2, blz. 18, afb. 4. Joden: Levit., XIV 5, 6, 50, 51, 52, XV 13; Numer., XIX 17; Phil. Jud., Quaest. in Genes., IV 5; Mišn., Kēl., I 5; Idem, Negā', XIV 1, bis; Idem, Miqw., I 8; Idem, Zāb., I 1, 5. Romeinen: Varr., De Ling. Latin., V 123; Senec., Nat. Quaest., III 7, 3; Serv., Comment. in Vergil., Aen., II 719. Levend water ontleent zijn beweging aan het pneuma: Phil. Jud., Quaest. in Genes., IV 5; vgl. De Geboorte van Horus, blz. 107, noot 838.

¹⁷⁸⁵ De Maat der Dingen, blz. 14-23. Alternatieven ter begieting waren vloeistoffen van gele kleur, Porphyr., De Abstin., II 20: honing, vooral ter conservering van lijken, vgl. De Geboorte van Horus, blz. 138, noot 1198;

elementen vuur¹⁷⁸⁶, lucht of pneuma¹⁷⁸⁷, en water als damp¹⁷⁸⁸. Door de begieting verleende men datgene, wat deze elementen voorstelden: het zijn¹⁷⁸⁹, het leven¹⁷⁹⁰. De Egyptische pharao, die aldus begoten werd, staat daarbij afgebeeld als kind¹⁷⁹¹. De besprenging van het tweede type symboliseerde de overstroming. Het rivierwater bevrucht de landerijen door buiten de oevers te treden. Het werd opgevat mannelijk als zaad¹⁷⁹², vrouwelijk als menstrueel bloed¹⁷⁹³, bevatte dus de beide componenten, waaruit de kiem in de baarmoeder wordt gevormd¹⁷⁹⁴. Men begoot van vier zijden met vier vaten, twee *nms.t*, vermoedelijk van witte, twee *dšr.t* genaamd, blijkens de term van rode kleur¹⁷⁹⁵. Ook in deze uitvoering was de besprenging verwekking.

De onderdompeling, niet de besprenging, bezat de structuur van offer en onthouding. Zij wordt door de Christenen als doop onder de heilsgoederen geteld¹⁷⁹⁶. De gesubstitueerde, die ondergedompeld werd, vond onder het wateroppervlak symbolisch de dood door verdrinking¹⁷⁹⁷ en daarin bevrijding van zonde¹⁷⁹⁸, hij werd, oprijzend uit het water, herboren¹⁷⁹⁹ in staat van reinheid. Hij daalde af als dode en steeg op als levende¹⁸⁰⁰, loodrecht nedergaande en loodrecht opgaande¹⁸⁰¹. De onderdompeling geschiedde oorspronkelijk in de rivier, om de genoemde reden. Men wierp daarin zijn doden, of wat van hen restte na

olie, tot zalving, zie noot 1310; urine, tot reiniging, bij de Perzen: Avesta, Vidēvdāt, V 51, 54, 56, VII 13, 14, 74, VIII 11, 12, 13, 36, 37, 38, 39, IX 14, XVI 12, XIX 21, 22; Vištāsp Jašt, 31.

¹⁷⁸⁶ De Geboorte van Horus, blz. 216, noot 1856-1860. Vgl. Ev. Matth., III 11; Ev. Luc., III 16.

¹⁷⁸⁷ De Geboorte van Horus, blz. 216, noot 1861-1876. Vgl. Ev. Matth., III 11; Ev. Marc., I 8; Ev. Luc., III 16; Ev. Joh., III 5; Handel., I 5, XI 16.

¹⁷⁸⁸ De Geboorte van Horus, blz. 216, noot 1879; De Maat der Dingen, blz. 19, afb. 5.

¹⁷⁸⁹ De Geboorte van Horus, blz. 108-109, noot 857-867, blz. 174, noot 1640-1644.

¹⁷⁹⁰ De Geboorte van Horus, blz. 19-23, § 7, blz. 174, noot 1645.

¹⁷⁹¹ De Maat der Dingen, blz. 17, afb. 3.

¹⁷⁹² De Geboorte van Horus, blz. 109-121, § 34.

¹⁷⁹³ De Geboorte van Horus, blz. 143-147, § 40.

¹⁷⁹⁴ De Geboorte van Horus, blz. 121-125, § 35.

¹⁷⁹⁵ De Maat der Dingen, blz. 20, noot 132, 135, blz. 21, noot 136, blz. 22, noot 144, blz. 23, noot 145. Het substantief *nms.t* is mogelijkerwijze afleiding van *mšj*, „baren” (*m.mšj.t* > *n.mš.t*), en in dat geval term voor de baarmoeder.

¹⁷⁹⁶ Zonder doop geen intrede in het koninkrijk Gods: Ev. Joh., III 3-5; Past. Herm., Sim., IX 16, 2; Ps.-Clem., Homil., XI 26; Idem, Recogn., VI 9. Evenmin zonder kinderlijke staat: Ev. Matth., XVIII 3; Ev. Marc., X 15; Ev. Luc., XVIII 17. De Christelijke doop is van Joodse oorsprong. De Joden namen de bekeerling in hun gemeenschap op na hem te hebben besneden en gewassen bij onderdompeling. Op het ogenblik zijner bekering schreef men hem de reinheid van het kind toe: Mišn., Pesāḥ., VIII 8; Talm. Babl., Jabm., 22a, 48b, 62a, 97b; Idem, Bekōr., 47a; Mass. Gēr., II 6; Midr. Sam., XVII 1. Beslissend voor de Christenen is ongetwijfeld het feit geweest, dat Jezus tot zijn taak geroepen werd tijdens zijn onderdompeling in de Jordaan door Johannes de Doper.

¹⁷⁹⁷ Rom., VI 3-4; Col., II 12.

¹⁷⁹⁸ Joden: Phil. Jud., Quod Deter., 170 (zondvloed). Christenen: Ev. Luc., III 3; Handel., II 38, XXII 16; Barnab., XI 1; Past. Herm., Mand., IV 3, 1; Ps.-Clem., Homil., XI 26, 3; Idem, Recogn., VI 9, 3; vgl. Ev. Matth., III 6; Ev. Marc., I 5. Grieken, Egyptenaren: Tertull., De Baptism., 5. Romeinen: Senec., Nat. Quaest., III 29,5, 30,8 (zondvloed). Heidenen: Tertull., De Praescr. Haeret., 40.

¹⁷⁹⁹ Egyptenaren: vgl. Corp. Herm., IV 4. Christenen: Rom., VI 4; Col., II 12; Tit., III 5; I Clem., IX 4 (zondvloed); Ps.-Clem., Homil., XI 26, 1; Idem, Recogn., VI 9, 1; Firm. Matern., De Err. Prof. Relig., II 5. Indiërs: Mahābhārata, VIII 24, 24. Grieken: Tertull., De Baptism., 5; vgl. Heraclit., fr. 66 (Marcovich).

¹⁸⁰⁰ Past. Herm., Sim., IX 16, 4: καταβαίνουσι νεκροί, ἀναβαίνουσι ζῶντες.

¹⁸⁰¹ De Geboorte van Horus, blz. 211 en 219, afb. 27 en 28, de lijn CF en FC. Zie noot 1725.

mummificatie¹⁸⁰² of lijkverbranding¹⁸⁰³. De Egyptenaren beschouwden alle in de Nijl verdrinken als welgelukzalig¹⁸⁰⁴. Adam deed na zijn uitdrijving uit het Paradijs boete door gedurende veertig dagen in het water van de Jordaan te staan¹⁸⁰⁵. De rivier genas ziekte, als straf des hemels beschouwd. De Syriër Naāman, melaats, klom af en doopte zich in de Jordaan zeven maal, naar het woord van de man Gods¹⁸⁰⁶, en zijn vlees kwam weder, gelijk het vlees van een kleine jongen, en hij werd rein¹⁸⁰⁷. De Joodse theologen hebben dit bedrijf gereorganiseerd door aan grot¹⁸⁰⁸ en rivier¹⁸⁰⁹ de voorrang te onttrekken. De wassing diende volgens hen te geschieden in een kuip, ter lengte en breedte van één el en ter diepte van drie el¹⁸¹⁰. De kuip stelde de wereldholte voor¹⁸¹¹; het oerwater werd bij de schepping aan de el gemeten¹⁸¹². Zij werd gevuld met veertig maten water, tezamen 525 liter¹⁸¹³; het menselijke lichaam wordt in het graf in veertig dagen afgebroken en in de baarmoeder in veertig dagen gevormd¹⁸¹⁴. Het water werd stromend, dwz. door een buis, in de kuip geleid en moest levend water zijn¹⁸¹⁵.

Offer, onthouding en wassing gaven cultische staat aan de bekering van de zondaar. Het behoeft geen betoog, dat zij het transcendente gevolg misten, wanneer deze bekering onwaarachtig was¹⁸¹⁶.

§21 De liturgische onthoudingen zijn te verdelen in twee groepen: die der tempelliturgie en die der profane liturgie. De eerste worden in §21-27 behandeld, de tweede in §28-29.

De onthoudingen der Egyptische priesters zijn reeds besproken¹⁸¹⁷. Van geen harer wordt de liturgische samenhang opgegeven. Dat laatste is wel het geval bij de hier volgende, die deel uitmaakten van het ceremonieel van toetreding tot de cultische gemeenschap. De geciteerde auteur is de Romein Apuleius en zijn beschrijving betreft de cultus in de staat, waarin deze buiten Egypte in de tweede helft onzer jaartelling verkeerde. Niets dwingt ons aan te nemen, dat de zeden aldaar en op dat ogenblik van die in het pharaonische Egypte principieel afweken.

¹⁸⁰² Egyptenaren: zie noot 392, 394. Klein-Aziaten, Cassandra: Eurip., Troad., 448-450; Diogenes: Diog. Laert., Vit. Philos., VI 79.

¹⁸⁰³ Indiërs: Mahābhārata, III, Append., I 13, 13-14; Viṣṇusmṛti, XIX 11-12.

¹⁸⁰⁴ A. Rowe, Annales du Service des Antiquités de l'Égypte, deel XL, Caïro, 1940, blz. 1-68, 291-300; J. Leibovitch, ibid., blz. 301-303. Aldaar oudere literatuur.

¹⁸⁰⁵ Vit. Ad. et Ev., VI 1-2, XVII 3. Vgl. Mahābhārata, V 187, 20-22.

¹⁸⁰⁶ Elisa: II Kon., V 10.

¹⁸⁰⁷ II Kon., V 14.

¹⁸⁰⁸ Mišn., Miqw., I 4.

¹⁸⁰⁹ Mišn., Pār., VIII 10.

¹⁸¹⁰ Talm. Babl., 'Ērüb., 4b; Idem, Pesāh., 109a; Idem, Jōm., 31a; Idem, Ḥāg., 11a; Midr. Sifr., in Levit., XV 16. Zie noot 1972.

¹⁸¹¹ Genes., I 10; Mišn., Pār., VIII 8; Idem, Miqw., V 4. Vgl. I Kon., VII 23; Jerem., LII 20; II Chron., IV 2.

¹⁸¹² De Maat der Dingen, blz. 7, noot 48. Zie noot 1946.

¹⁸¹³ Mišn., Miqw., passim; enz.

¹⁸¹⁴ De Geboorte van Horus, blz. 251-259, §60. Zie hieronder, noot 1988.

¹⁸¹⁵ Mišn., Miqw., I 8, V 5.

¹⁸¹⁶ Offer: Genes., IV 5; I Sam., XV 22; Jezaj., I 11-13; Jerem., VI 20; Hoz., VI 6; Amos, V 22; Mich., VI 6-7; Sirac., XXXV 1-3; II Hen., XLV 3; Phil. Jud., Quod Deter., 20-21; Philem., apud Clem. Alex., Strom., V 14, 119, 2 (vgl. Euseb., Praep. Evang., XIII 13, 45). Wassing: Phil. Jud., Quod Deter., 20; Flav. Jos., Antiq., XVIII 117.

¹⁸¹⁷ In §4. Zie noot 508-512.

Apuleius of Lucius, zoals hij zich noemt, met de Egyptenaren te Cenchreae in Griekenland in aanraking gekomen, vatte voor hun godsdienst sympathie op. Hij nam zijn intrek in het plaatselijke Egyptische heiligdom, onthield zich met de overige gelovigen van alle onreine spijs¹⁸¹⁸ en nam gedurende enige tijd als gast deel aan de liturgische plechtigheden¹⁸¹⁹. De godin Isis maande hem in de droom tot haar gemeente toe te treden¹⁸²⁰. De hogepriester, bereid hem op te nemen, leidde hem tot reiniging naar de heilige vijver¹⁸²¹. Hij gebod hem vervolgens zich gedurende tien dagen te onthouden van gegiste drank en dierlijke spijs¹⁸²²; zekerlijk ook van geslachtelijk verkeer, maar dat was in het verblijf in het heiligheidsgebied geïmpliceerd. Na dit gebod uitgevoerd te hebben, was Lucius klaar voor de inwijding, die des avonds begon¹⁸²³. Zijn vrienden brachten hem geschenken en trokken zich terug. Hij werd bekleed met een nieuw linnen schort en in het voor de leek ontoegankelijke inwendige des tempels gevoerd. Daar woonde hij de nachtelijke eredienst bij¹⁸²⁴. Tot geheimhouding verplicht¹⁸²⁵, deelt hij slechts mede, dat hij symbolisch de dood inging¹⁸²⁶ en vandaar, door de elementen gedragen¹⁸²⁷, terugkeerde, dat hij in de duisternis de zon zag schijnen¹⁸²⁸ en de goden van hemel en aarde aanbad. Wij verstaan, dat hij de nachtelijke gang van de zon in de onderwereld volgde, als beschreven in het boek *Amduat* en andere godsdienstige composities, en met deze wedergeboren werd, *prj m hrw*, uitgaande bij dag¹⁸²⁹. In de vroege morgenuren werd hij in het voor het publiek toegankelijke deel des tempels, voor het beeld der godin, den volke getoond, staande op een voetstuk en gekleed in twaalf gewaden, naar het getal der tekenen van de dierenriem, waaroverheen een hel gekleurde, met afbeeldingen van gevleugelde dieren getooide linnen mantel, *stola olympiaca* genaamd en de stralingskegel van de zon voorstellend¹⁸³⁰; in de hand hield hij een toorts en op het hoofd een kroon van palmladeren, als stralenkrans. Zijn vrienden trokken nogmaals aan hem voorbij en werden door hem in het verloop van de dag aan een feestelijke maaltijd genood. De ceremonieën herhaalden zich en werden op de morgen van de derde dag besloten met een sacraal ontbijt¹⁸³¹.

Na in de gemeente van Isis opgenomen te zijn, maakte Lucius, inmiddels naar Rome verhuisd, nog twee andere wijdingen mede. De tweede volgde na een jaar, toen hij opgenomen

¹⁸¹⁸ Apul., Metam., XI 21.

¹⁸¹⁹ Apul., Metam., XI 19, 22.

¹⁸²⁰ Apul., Metam., XI 19, 22.

¹⁸²¹ Apul., Metam., XI 23.

¹⁸²² Apul., Metam., XI 23.

¹⁸²³ Zie noot 1847.

¹⁸²⁴ Tekst, *nox sacra*: Apul., Metam., XI 21.

¹⁸²⁵ De *disciplina arcani*, vgl. Apul., Metam., XI 23; Flav. Jos., Antiq., III 90. De mol werd vervloekt door de Zonnegod, omdat hij diens geheimen verraden had: Herm. Trism., apud Olympiod. Alchim., p. 101,17-102,3 (Berthelot-Ruelle).

¹⁸²⁶ Tekst, *voluntaria mors*: Apul., Metam., XI 21. Vgl. Firm. Matern., De Err. Prof. Relig., XVIII 1.

¹⁸²⁷ De Geboorte van Horus, blz. 230, noot 2245, 2251.

¹⁸²⁸ De Geboorte van Horus, blz. 271, noot 2813-2817.

¹⁸²⁹ Apul., Metam., XI 23. Tekst, *renatus*: ibid., XI 16, 21. Vgl. Corp. Herm., XIII 2, 4, 14.

¹⁸³⁰ Tekst, *ad instar solis exornatus*: Apul., Metam., XI 24; De Maat der Dingen, blz. 35, noot 264. De gewaden behoorden aan de tempel: Apul., Metam., XI 29.

¹⁸³¹ Apul., Metam., XI 24. Voor de derde dag, zie noot 1764.

werd in de gemeente van Osiris¹⁸³². Hij werd wederom in de droom gemaand¹⁸³³, vastte gedurende tien dagen met onthouding van dierlijke spijs, woonde de nachtdienst bij¹⁸³⁴ en bood zijn vrienden de volgende dag een maaltijd aan¹⁸³⁵. Alleen had hij ditmaal het hoofd kaal geschoren¹⁸³⁶; hij was dus, met de laagste rang, in de priesterschap opgenomen. De derde wijding volgde kort daarna, wellicht eveneens na een jaar. Op haar door een droom voorbereid¹⁸³⁷, vastte hij de voorgeschreven tien dagen en nam deel aan de ceremonieën, die hij nu als bekend veronderstelt en niet verder beschrijft. Deze laatste wijding verleende hem, met de verplichting het hoofd permanent geschoren te houden, de priesterlijke rang van pastophoor¹⁸³⁸.

Bij elk dezer wijdingen bracht Lucius drie offers. Het eerste de onthouding gedurende tien dagen, waarmede hij zich op de liturgische handelingen voorbereidde¹⁸³⁹; het tweede de symbolische tocht in de dood gedurende de nachtdienst; het derde de maaltijd, waarin hij zich bij substituut aan zijn vrienden uitdeelde¹⁸⁴⁰. De Joodse teksten bieden geen parallel voor de eerste en uitvoerig beschreven wijding. Zijn er al liturgische ceremonieën geweest voor de toetreding tot de gemeente van Jahwe, zij zijn niet overgeleverd¹⁸⁴¹. Overgeleverd en reeds besproken zijn echter de ceremonieën tot verkrijging der priesterlijke graden. De levietenwijding ging gepaard met een offer, verwant aan het hieronder te behandelen vogeloffer¹⁸⁴². De priesterwijding ging gepaard met het zondoffer van een var, het brandoffer van een ram en het vuloffer van een ram¹⁸⁴³. Deze laatste wijding vertoont met de Egyptische gelijkenis, want het zondoffer drukte hetzelfde uit als de nachtelijke gang in de dood, het vuloffer hetzelfde als de aan de vrienden aangeboden maaltijd.

§22 Het bloedige offer werd opgedragen in het heiligheidsgebied des tempels. De gesubstitueerde had gedurende een enkele dag gevast¹⁸⁴⁴, was in ieder geval nuchter¹⁸⁴⁵ en bleef dat tot na afloop van het offer.

Ziehier de bescheiden documentatie. De Egyptenaren vastten voor het offer¹⁸⁴⁶. De Joden onthielden zich in de nacht voor het offer van geslachtelijk verkeer¹⁸⁴⁷. Het Joodse volk was verdeeld in vier en twintig phylen¹⁸⁴⁸, waarvan ieder de dienst des tempels, in

¹⁸³² Apul., Metam., XI 26.

¹⁸³³ Apul., Metam., XI 26, 27.

¹⁸³⁴ Apul., Metam., XI 28.

¹⁸³⁵ Vgl. Apul., Metam., XI 27.

¹⁸³⁶ Apul., Metam., XI 28.

¹⁸³⁷ Apul., Metam., XI 29, 30.

¹⁸³⁸ Apul., Metam., XI 30.

¹⁸³⁹ Zie noot 533, 1861.

¹⁸⁴⁰ Zie noot 854-857.

¹⁸⁴¹ De ceremonieën beschreven in Numer., VII, betreffen niet zozeer de toetreding tot de cultus als wel de stichting daarvan.

¹⁸⁴² Zie noot 1624-1625, 2004-2007.

¹⁸⁴³ Zie noot 1627-1628.

¹⁸⁴⁴ Richt., XX 26; I Sam., VII 6.

¹⁸⁴⁵ Zie noot 1917, 2075, 2179, 2209.

¹⁸⁴⁶ Herod., Hist., II 40.

¹⁸⁴⁷ Levit., XV 16-18. Vgl. I Sam., XXI 5-6 (4-5); Phil. Jud., De Vit. Mos., II 68-69.

¹⁸⁴⁸ I Chron., XXIV 7-19; Flav. Jos., Vita, 2; Idem, Antiq., VII 365-367; Mišn., Ta'an., IV 2; Tös., Ta'an.,

II 1, IV 2. Oorspronkelijk in acht: Tös., Ta'an., IV 2. Zie noot 1575.

het bijzonder de verzorging van het gedurige offer¹⁸⁴⁹, gedurende een week waarnam¹⁸⁵⁰. De phyle-priesters en levieten begaven zich daartoe naar Jeruzalem, begeleid van een delegatie uit de leken, die de door het slachtoffer gesubstitueerde phyle in haar geheel vertegenwoordigden¹⁸⁵¹. Terwijl priesters en levieten offerden, vastte en bad de delegatie¹⁸⁵². De tehuis geblevenen vastten, baden en lazen de cosmogonie, het relaas der schepping¹⁸⁵³. De Grieken onthielden zich voor het offer van geslachtelijk verkeer¹⁸⁵⁴. De Indiërs beschouwden de vasten als het hoofd van het offer¹⁸⁵⁵, het offer zonder haar als onsamenghangend¹⁸⁵⁶.

Offervasten van oorsprong waren vermoedelijk de vasten voorafgaande aan het feest, daar het offer in het antieke feest een centrale plaats innam. Zij waren van langere duur; in onwetendheid verkerend over de identiteit van het feest zelf, vermogen wij niet te zeggen waarom. Perioden van een tot negen dagen komen in de cultus van Egyptenaren¹⁸⁵⁷, Joden¹⁸⁵⁸ en Grieken¹⁸⁵⁹ gelijkelijk voor. Te Rome is dat getal geworden tot tien¹⁸⁶⁰. In de Egyptische cultus aldaar had men zich gedurende tien dagen te onthouden alvorens tot de ceremonieën te worden toegelaten¹⁸⁶¹. In de Griekse gedurende tien dagen van geslachtelijk verkeer, voorafgaande aan de Bacchanaliën¹⁸⁶². Vermeldingen van onthoudingen in de Egyptische cultus dier dagen zijn overigens talrijk¹⁸⁶³.

§23 In de Egyptische stad Heliopolis werd drie maal des daags een mensenoffer gebracht aan de godin Hera¹⁸⁶⁴. Het Joodse staatshoofd bracht twee maal des daags het in een lam bestaande gedurige offer, aan het begin van de morgen en aan het einde van de namiddag¹⁸⁶⁵. Drie maal des daags wil zeggen: op de drie cardinale punten van de dagelijkse zonnebaan. Beide plechtigheden op elkander projecterend, concluderen wij, dat de drie Egyptische offers bij zonsopgang, op het midden des daags en bij zonsondergang opgedragen werden, en dat

¹⁸⁴⁹ Zie noot 1352, 1353.

¹⁸⁵⁰ Flav. Jos., *Antiq.*, VII 365, 367; *Mišn.*, *Tām.*, V 1.

¹⁸⁵¹ *Mišn.*, *Bikkūr.*, III 2; *Idem*, *Ta'an.*, II 7, IV 1-5; *Idem*, *Megill.*, IV (III) 4, 6; *Idem*, *Tām.*, V 6; *Tōs.*, *Ta'an.*, IV 2; *Talm. Babil.*, *Jōm.*, 20b.

¹⁸⁵² *Mišn.*, *Ta'an.*, IV 1-4. Met ongesneden haren en ongewassen klederen: *ibid.*, II 7.

¹⁸⁵³ *Mišn.*, *Ta'an.*, IV 2-3; *Idem*, *Megill.*, IV (III) 6. Zie noot 1080.

¹⁸⁵⁴ *Plut.*, *Quaest. Conviv.*, III 6, 4 (p. 655d).

¹⁸⁵⁵ *Śatapathabrāhmaṇa*, XII 8, 2, 4-6.

¹⁸⁵⁶ *Āpastambaśrautasūtra*, XXI 1, 10.

¹⁸⁵⁷ S. Sauneron, *Le Temple d'Esna, Caïro*, vanaf 1959, deel III, blz. 9-14, no. 197. Kuisheid, één dag: regel 16; acht dagen: regel 18-19; negen dagen: regel 17, 19. Spijsonthouding, vier dagen: regel 19; vijf dagen: regel 19. Zie noot 504.

¹⁸⁵⁸ Kuisheid, drie dagen: noot 2081; onbepaald aantal dagen: *Sozomen.*, *Hist. Eccles.*, II 4, 4. Zie noot 504.

¹⁸⁵⁹ Vgl. *Schol. in Lucian.*, *Dial. Meretr.*, II 1 (reinheid, drie dagen).

¹⁸⁶⁰ *Decade*: vgl. *Erman-Grapow, Wörterbuch*, deel IV, blz. 58, noot 3.

¹⁸⁶¹ *Propert.*, *Eleg.*, II 28, 62, 33, 2, 17, 22, IV 5, 34. *Castimonium Isidis*: zie noot 540. Onthouding van spijs en drank: *Apul.*, *Metam.*, XI 28, 30, vgl. 23.

¹⁸⁶² *Liv.*, *Ab Urb. Cond.*, XXXIX 9, 4, 11, 2.

¹⁸⁶³ Vasten: *Herod.*, *Hist.*, IV 186; *Plut.*, *De Is. et Osir.*, 2, 69. Spijsonthouding: *Liban.*, *Or.*, XVIII 171.

Kuisheid: *Plut.*, *De Is. et Osir.*, 2; *Tibull.*, *Eleg.*, I 3, 26; *Ovid.*, *Amor.*, I 8, 74, III 9, 34; *Juven.*, *Sat.*, VI 535-536.

¹⁸⁶⁴ *Maneth.*, fr. 85 (Waddell).

¹⁸⁶⁵ Zie noot 1353.

de Joodse offers zich tot twee beperkten, omdat het derde, het offer op het midden des daags, wanneer de zon in het zenith staat, met de gehele zonnecultus door de Joden was afgeschaft.

Wat waar geweest is van de dagelijkse baan van de zon, moet ook waar geweest zijn van haar jaarlijkse baan; ook op de cardinale punten dezer laatste moeten eenmaal mensenoffers zijn gebracht. De antieke mens gevoelde zich bij het verloop van de zonnebaan ten nauwste betrokken. Hij smeekte in het morgengebed de zon op te gaan¹⁸⁶⁶. Hij bracht het gedurige offer om te bewerkstelligen, dat de zonnebaan in stand bleef¹⁸⁶⁷, plengde daarbij echter geen wijn, om de zon niet door dronkenschap te doen wankelen¹⁸⁶⁸. Hij maakte misbaar bij zonsverduistering ten einde de vijand van de god, die deze laatste op dat ogenblik in zijn greep had, te verjagen¹⁸⁶⁹. Angst voor eigen veiligheid dicteerde deze zijn daden. De meest bedreigde punten van de zonnebaan waren de vier cardinale des jaars.

De Joden hadden de gewoonte ter dood veroordeelden op de drie grote jaarlijkse feesten te executeren¹⁸⁷⁰, te weten het Loofhuttenfeest, Pasen en Pinksteren. Het Loofhuttenfeest viel omtrent de herfstevening, Pasen omtrent de lenteëvening, Pinksteren halverwege tussen lenteëvening en zomerzonnewende. De keuze is opmerkelijk. Publieke executie is niet een gebeurtenis, die feestvreugde uitlokt; men kan zich moeilijk indenken, dat de feestdag daartoe bij voorkeur uitgekozen zou zijn. Van de drie feestdagen vielen twee op de cardinale punten van de jaarlijkse zonnebaan. Kan het niet zo zijn, dat de executie op hen voltrokken het oude kalendarische mensenoffer voortzette?

Met slechts een der vier cardinale punten van de jaarbaan waren bij de Joden onthoudingen verbonden, met de herfstevening.

§24 De Joodse Verzoendag werd gevierd op de tiende van de maand Tisjri¹⁸⁷¹, tien dagen na het begin des jaars, vijf dagen voor de aanvang van het Loofhuttenfeest. De jaarwisseling viel in principe op de herfstevening¹⁸⁷². Daar echter het Joodse jaar maanjaar van driehonderd vier en vijftig dagen was, moest copieus worden geschrikkeld, hetgeen de kalenderdatum der herfstevening deed fluctueren. De Verzoendag had naar zijn aard vooral zin als afsluiting van het oude, opening van het nieuwe jaar. En inderdaad behoorde hij tezamen met het Loofhuttenfeest tot de liturgische cyclus der herfstevening¹⁸⁷³.

De hogepriester te Jeruzalem opende de dag in vol ornaat¹⁸⁷⁴, dat hij bij de aanvang der ontzondiging door een wit linnen kleed verving¹⁸⁷⁵. Bij het aanleggen der gewaden baadde hij,

¹⁸⁶⁶ Essenen: Flav. Jos., Bell. Jud., II 128.

¹⁸⁶⁷ Indiërs: Śatapathabrāhmaṇa, II 3, 1, 3-5; vgl. Camephis, blz. 5-6, noot 29.

¹⁸⁶⁸ Grieken: zie noot 1722.

¹⁸⁶⁹ Ovid., Metam., IV 333. Maan: Plin., Nat. Hist., II 54.

¹⁸⁷⁰ Mišn., Sanhedr., X (XI) 4.

¹⁸⁷¹ Levit., XVI 29, XXIII 27, XXV 9; Numer., XXIX 7; Jubil., XXXIV 18; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 186, II 200; Flav. Jos., Antiq., III 240.

¹⁸⁷² Camephis, blz. 10, noot 70, 71.

¹⁸⁷³ Phil. Jud., De Decal., 161; Idem, De Spec. Legib., I 186, II 153, 204; Idem, Flacc., 116.

¹⁸⁷⁴ Phil. Jud., Leg. Alleg., II 56; Idem, De Somn., I 216; Mišn., Jōm., III 4. Toepassing der gewaden: Phil. Jud., De Mutat. Nom., 43.

¹⁸⁷⁵ Levit., XVI 4, 23, 32; Phil. Jud., Leg. Alleg., II 56 (γυνώ); Idem, De Ebriet., 86; Idem, De Mutat. Nom., 43; Idem, De Somn., I 216-218; Idem, De Spec. Legib., I 84; Flav. Jos., Bell. Jud., V 236; Mišn., Jōm., III 6, VII 4.

bij het afleggen daarvan verrichtte hij een hand- en voetwassing¹⁸⁷⁶. Heiligdom en priesterschap hadden voorrang. De hogepriester offerde voor zichzelf en de priesterschap een var¹⁸⁷⁷, voor de gemeente twee bokken¹⁸⁷⁸, een om wille Gods, een om wille der mensheid¹⁸⁷⁹. Over deze bokken werd het lot geworpen¹⁸⁸⁰, hetgeen voor de poort des heilighdoms geschiedde¹⁸⁸¹. De voor de slacht bestemde kreeg een rode draad om de keel gebonden, de voor de uitdrijving bestemde een rode draad om de kop¹⁸⁸². Var en bok werden geslacht¹⁸⁸³. De hogepriester betrad het allerheiligste des tempels, die door een ieder ontruimd en geheel ledig was¹⁸⁸⁴. Slechts op deze dag des jaars werd het allerheiligste betreden, en de hogepriester betrad het niet zonder zich met een wolk van wierook te hebben beveiligd¹⁸⁸⁵. Met het bloed van var en bok besprengde hij de ark des verbonds op de wijze reeds beschreven¹⁸⁸⁶, vervolgens het gordijn, dat het allerheiligste afsloot¹⁸⁸⁷, en, onder voorbijgaan aan de gouden luchter, het gouden reukaltaar in het heilige¹⁸⁸⁸. De rest van het bloed werd rondom het brandofferaltaar in de altaarhof uitgegoten¹⁸⁸⁹. Het vet en de bezielde delen werden daarop geofferd¹⁸⁹⁰, de huid en het vlees buiten het heiligdom op een reine plaats verbrand¹⁸⁹¹. De hogepriester legde nu de hand op de kop van de uitgaande bok en belastte deze met de zonden des volks¹⁸⁹². Het dier werd de woestijn in gedreven¹⁸⁹³, bespuwd, onthaard en gestoken door de omstanders¹⁸⁹⁴, en aan het einde van zijn weg in een ravijn gestort¹⁸⁹⁵. Nadat degenen, die belast waren met de uitvaart der beide bokken, zich gebaad hadden en hun klederen gewassen¹⁸⁹⁶, besloot de hogepriester de ontzondiging met een schriftlezing

¹⁸⁷⁶ Levit., XVI 4, 24; Mišn., Jōm., III 3, 4, 6, VII 3, 4.

¹⁸⁷⁷ Levit., XVI 3; Flav. Jos., Antiq., III 242; Mišn., Šebū*, I 7. Zie noot 1280.

¹⁸⁷⁸ Levit., XVI 5; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 188; Flav. Jos., Antiq., III 241. Zie noot 1281.

¹⁸⁷⁹ Phil. Jud., De Plantat., 61. Zie noot 1958, 1965.

¹⁸⁸⁰ Levit., XVI 8-10; Phil. Jud., De Plantat., 61; Idem, Quis Heres, 179; Idem, De Spec. Legib., I 188;

Mišn., Jōm., III 9, IV 1, VI 1.

¹⁸⁸¹ Levit., XVI 7.

¹⁸⁸² Mišn., Jōm., IV 2, VI 6, vgl. 8; Barnab., VII 8, 9, 11.

¹⁸⁸³ Var: Levit., XVI 6, 11; Flav. Jos., Antiq., III 242; Mišn., Jōm., IV 3. Bok: Levit., XVI 15; Mišn., Jōm., V 4; Idem, Zebāh., V 1.

¹⁸⁸⁴ Levit., XVI 17; Idem, Leg. ad Gai., 306-307; Mišn., Kēl., I 9.

¹⁸⁸⁵ Zie noot 1252.

¹⁸⁸⁶ Zie noot 767-770.

¹⁸⁸⁷ Zie noot 771.

¹⁸⁸⁸ Zie noot 773.

¹⁸⁸⁹ Flav. Jos., Antiq., III 243; Mišn., Jōm., V 6. Vgl. Levit., XVI 33; noot 974.

¹⁸⁹⁰ Levit., XVI 25; Flav. Jos., Antiq., III 243; Mišn., Jōm., VI 7. Zie noot 949.

¹⁸⁹¹ Levit., XVI 27; Flav. Jos., Antiq., III 241; Mišn., Jōm., VI 7. Zie noot 1714. Opeten van de zondebok: Mišn., Menāh., XI 7; Barnab., VII 4.

¹⁸⁹² Zie noot 656. De bok was ἐπικατάρατος, „met vloek beladen”: Barnab., VII 7, 9. Vgl. noot 655 en Phil. Jud., De Spec. Legib., I 188.

¹⁸⁹³ Levit., XVI 21-22; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 188; Flav. Jos., Antiq., III 241; Mišn., Jōm., VI 3-5; Barnab., VII 8.

¹⁸⁹⁴ Mišn., Jōm., VI 4; Barnab., VII 8, 9.

¹⁸⁹⁵ Mišn., Jōm., VI 6. Vgl. Barnab., VII 8.

¹⁸⁹⁶ Slachtbok: Levit., XVI 28; vgl. Mišn., Jōm., VI 7, VII 2. Zondebok: Levit., XVI 26; vgl. Mišn., Jōm., VI 6.

en met zegenbeden¹⁸⁹⁷. Hij legde het witte linnen kleed af¹⁸⁹⁸, het volle ornaat weder aan en¹⁸⁹⁹ bracht een brandoffer¹⁹⁰⁰, bestaande in twee rammen, of een var en een ram, en in zeven lammeren met een geitenbok ten zondoffer¹⁹⁰¹. De dienst was voor hem hiermede ten einde.

De Verzoendag was feest- en rouwdag beide¹⁹⁰²: aanvangend als feestdag, voortgaand als rouwdag en na de middag wederom feestdag. De twee bokken geofferd ter ontzondiging des volks beantwoordden aan de twee vogels in het profane leven geofferd ter ontzondiging van de melaatse¹⁹⁰³ en diens huis¹⁹⁰⁴. Wanneer zich een melaatse tot reiniging bij de priester aandiende, nam deze twee vogels, slachtte de ene en spengde diens bloed zeven maal op de zieke delen, doopte de andere levend in ditzelfde bloed en hergaf hem vervolgens de vrijheid. Zoals de vogels¹⁹⁰⁵, waren de bokken met elkander identiek¹⁹⁰⁶. Zij waren een enkel dier in twee aspecten, substituut des volks, dat zich enerzijds de dood gaf, anderzijds de zonde van zich af wentelde. De betekenis der uitdrijving van vogel en bok kan worden toegelicht aan een Egyptische parallel. Een patiënt, vermeld in een medische verhandeling, lijdt aan een ziekte genaamd *hmw.t-s3*. De arts snijdt een mestkever kop en vleugels af, verbrandt de romp en legt de as op de aangetaste delen. Hij verdrijft de ziekte vervolgens daaruit door de patiënt de kop en de vleugels gekookt te doen innemen¹⁹⁰⁷. De ziekte of besmetting werd bij deze therapie uitgebannen¹⁹⁰⁸ met de vogel of kever, die heenvlogen, met de bok, die heenging. Zodra het zondoffer opgedragen was, hernam de dag zijn aanvankelijke karakter. Het brandoffer werd gebracht, dat samengesteld was uit negen dieren: twee grote en zeven kleine, de eerste beide oorspronkelijk mogelijkerwijze voor zon en maan¹⁹⁰⁹, de laatste voor de zeven planeten¹⁹¹⁰. De jonge meisjes dansten in de wijngaarden en er was huwelijksmarkt¹⁹¹¹. In de avond bood de hogepriester zijn vrienden een ontvangst aan¹⁹¹².

¹⁸⁹⁷ Mišn., Jōm., VII 1.

¹⁸⁹⁸ Levit., XVI 23; Mišn., Jōm., VII 3.

¹⁸⁹⁹ Levit., XVI 24; Phil. Jud., De Ebriet., 86; Mišn., Jōm., VII 3, 4.

¹⁹⁰⁰ Levit., XVI 24.

¹⁹⁰¹ Levit., XVI 3, 5; Numer., XXIX 8, 11; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 187-188; Flav. Jos., Antiq., III 240, 243; Mišn., Jōm., VII 3; Idem, Zebāh., V 1; Idem, Menāh., XI 7. Voor de geitenbok, zie Jubil., XXXIV 18; noot 1281, 1292.

¹⁹⁰² Phil. Jud., De Spec. Legib., I 187. Feestdag: Mišn., Mō'. Qāt., III 6.

¹⁹⁰³ Levit., XIV 4-7; Mišn., Temūr., VII 4; Idem, Negā', XIV 1-2; vgl. Flav. Jos., Bell. Jud., II 289. Perzen: vgl. Herod., Hist., I 138.

¹⁹⁰⁴ Levit., XIV 49-53.

¹⁹⁰⁵ Mišn., Negā', XIV 5. Zie noot 1751.

¹⁹⁰⁶ Mišn., Jōm., VI 1; Barnab., VII 10; Justin. Mart., Dial., XL 4; Tertull., Adv. Marcion., III 7. Zie noot 1751.

¹⁹⁰⁷ Pap. Ebers, § 733.

¹⁹⁰⁸ Ἀποπέμπειν: vgl. Lys., Or., VI 53; Phil. Jud., De Plantat., 61.

¹⁹⁰⁹ Vgl. De Oorsprong van het Romeinse Circus, blz. 6, noot 33? In het Joodse ritueel substitueren de rammen hogepriester en volk: Levit., XVI 3, 5.

¹⁹¹⁰ Offer der deugden en ondeugden? Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 249, noot 2511, 2520, en voor de telling: ibid., noot 2501.

¹⁹¹¹ Mišn., Ta'an., IV 8; Midr. Klaagl. Rabb., prooem., XXXIII. Restant van promiscuïteit op de akker, na verricht mensenofer? Zie noot 1073.

¹⁹¹² Mišn., Jōm., VII 4.

De Verzoendag was een dag van grote morele bewogenheid. Hij begon overeenkomstig de Joodse dagindeling op de vooravond. Een ieder beleed zijn zonden¹⁹¹³; de vromen hadden zich gedurende zeven¹⁹¹⁴ of tien¹⁹¹⁵ dagen door onthouding hierop voorbereid. De hogepriester at een summiere avondmaaltijd¹⁹¹⁶ en bracht de gehele nacht wakend door¹⁹¹⁷. De volgende morgen legde hij tijdens het zondoffer drie maal openlijk belijdenis af. Eerst voor hemzelf en zijn huis, met oplegging der handen op de kop van de door hem ten offer bestemde var¹⁹¹⁸; vervolgens, na de loting der bokken, voor hemzelf, zijn huis en de gezamenlijke priesterschap, met handoplegging op de kop van hetzelfde dier¹⁹¹⁹; tenslotte, na de slachting, voor het volk, met handoplegging op de kop van de zondebok, die daarop uitgedreven werd¹⁹²⁰. De gehele dag werd gevast¹⁹²¹. Men nuttigde spijs noch drank, baadde zich niet en zalfde zich niet, legde geen sandalen aan en onthield zich van geslachtelijk verkeer¹⁹²². Alle werk stond stil¹⁹²³. Men bad slechts om vergeving¹⁹²⁴.

De op de Verzoendag geofferde var en de beide bokken kunnen, onder invloed van het voor het zondoffer vastgestelde ceremonieel, gedifferentieerd zijn uit een enkelvoudig substituit, een mens. Het zondebesef alleen verklaart de gestrengheid der onthoudingen, de smartelijke stemming en de omslag daarvan in een minder smartelijke niet, noch ook doet dat de ontroering over de dood van enig slachtvee. Volgens de Griekse geschiedschrijver Damocritus werd eenmaal in de zeven jaar door de Joden een mensenoffer gebracht¹⁹²⁵. Met dit bericht komt men op de Verzoendag uit, want de zevenjaarlijkse periode, het sabbatjaar, ving aan op de 1ste Tisjri, Nieuwjaar¹⁹²⁶, op de 10de, de Verzoendag¹⁹²⁷, of op de 15de, het Loofhuttenfeest¹⁹²⁸.

Met God verzoend, beschouwde zich de Jood wedergeboren. De wedergeboorte was naar de natuur gekoppeld aan de herfstevening; het ogenblik, waarop de zon in de aarde wordt

¹⁹¹³ Talm. Babl., Jōm., 87b; Midr. Levit. Rabb., III 3.

¹⁹¹⁴ Mišn., Jōm., I 1-4; Idem, Pār., III 1. Vgl. Schol. in Ovid., Ib., 467?

¹⁹¹⁵ Midr. Levit. Rabb., XXX 7; Midr. Predik. Rabb., IX 7, 1; Midr. Pesiq. Rabb., LI 8; Midr. Tanhūm., Emōr, 22.

¹⁹¹⁶ Mišn., Jōm., I 4.

¹⁹¹⁷ Mišn., Jōm., I 7.

¹⁹¹⁸ Levit., XVI 11; Mišn., Jōm., III 8.

¹⁹¹⁹ Mišn., Jōm., IV 2.

¹⁹²⁰ Levit., XVI 21; Mišn., Jōm., VI 2.

¹⁹²¹ Levit., XVI 29, 31, XXIII 27, 29, 32; Numer., XXIX 7; Jubil., XXXIV 18, 19; Phil. Jud., De Vit. Mos., II 23-24; Idem, De Decal., 159; Idem, De Spec. Legib., I 186, II 193-203; Flav. Jos., Antiq., III 240; Plut., Quaest. Conviv., IV 6, 2; Handel., XXVII 9; Barnab., VII 3-5; Midr. Levit. Rabb., XXX 7; Midr. Predik. Rabb., IX 7, 1.

¹⁹²² Mišn., Jōm., VIII 1. Vgl. Idem, Makk., III 2; Idem, Kerēt., III 4; Idem, Me'il., IV 5; Idem, Kēl., XVII 11, 12.

¹⁹²³ Levit., XVI 29, XXIII 28, 30, 31, 32; Numer., XXIX 7; Mišn., Jōm., VIII 3, 7. Idem, Makk., III 2; Idem, Hull., I 1; Idem, Kerēt., IV 2.

¹⁹²⁴ Phil. Jud., De Vit. Mos., II 24; Idem, De Spec. Legib., II 196; Idem, Leg. ad Gai., 306; Mišn., Megill., II 5; Idem, Kerēt., VI 4.

¹⁹²⁵ Damocrit., fr. 1 (Jacoby).

¹⁹²⁶ Mišn., Rōš haš-Šān., I 1.

¹⁹²⁷ Het jubeljaar: Levit., XXV 9.

¹⁹²⁸ Deut., XXXI 10.

uitgezaaid. In de kalender wordt zij gesteld op de Nieuwjaarsdag¹⁹²⁹ en op de Verzoendag¹⁹³⁰. Het op deze dagen volgende Loofhuttenfeest was wedergeboorte der menselijke maatschappij. Men leefde in de oertijd niet in een huis, maar in de vrije natuur, en voedde zich niet met vlees, maar met vruchten¹⁹³¹. De Egyptenaren woonachtig te Tithorea in Griekenland reinigden in de herfst de tempel hunner godin Isis van offerresten en vierden vervolgens gedurende drie dagen een feest, doorgebracht in rieten hutten, die na afloop werden verbrand¹⁹³². De Thesmophoriën, herfstfeest der Grieken, waarop gedurende een enkele dag ook gevestigd werd¹⁹³³, werden eveneens in loofhutten doorgebracht¹⁹³⁴. Zij werden op Sicilië met pracht en praal gevierd, onder nabootsing van het leven in de oertijd¹⁹³⁵.

§25 Twee valken waren gezeten op de schouders van de god Osiris¹⁹³⁶ en op die van de macrocosmische mens¹⁹³⁷, twee raven op de schouders van de god Odin¹⁹³⁸. Twee vogels, genaamd cherubs, stonden aan weerszijden op het deksel van de ark des verbonds in de Israëlietische tabernakel¹⁹³⁹. Zij waren het merkteken van dit heiligdom en stonden op alle dekkleden daarvan afgebeeld¹⁹⁴⁰. De ark des verbonds ging teloor tijdens de inname van Jeruzalem door de Babyloniërs in 587 v. Chr.¹⁹⁴¹. Toen de Joden zich van de beeldendienst hadden afgewend, verketterden zij het verleden en wilden van de vogels niets meer weten¹⁹⁴². De Joodse hogepriester was de macrocosmische mens¹⁹⁴³. Ook op zijn schouders moeten de beide vogels eenmaal gezeten hebben. In de historische periode deden zij dat niet langer, en het is duidelijk waarom.

De hogepriester droeg een schouderstuk, de אפוד of ἐπωμίδς¹⁹⁴⁴. Het bestond uit twee epauletten, bijeengehouden door een in gouddraad en vierkleurig weefsel uitgevoerde band; het geheel met mouwen¹⁹⁴⁵, dus een soort pelerine. De breedte bedroeg één el¹⁹⁴⁶. De epauletten, die de plaats der vogels innamen, bestonden uit שנהם-steen, vertaald als sardonix

¹⁹²⁹ Talm. Jer., Rōš haš-Šān., p. 59c, 61-63.

¹⁹³⁰ Midr. Ps., CII 3; Midr. Pesiq. Rabb., XL 5.

¹⁹³¹ Zie noot 411-424.

¹⁹³² Pausan., Graec. Descr., X 32, 13-17. Phoeniciërs: vgl. Sil. Ital., Punic., XV 416-418.

¹⁹³³ Zie noot 1068-1069.

¹⁹³⁴ Aristoph., Thesm., 624, 658, met scholia.

¹⁹³⁵ Diod. Sic., Bibl. Hist., V 4, 7: μιμούμενοι τὸν ἀρχαῖον βίον.

¹⁹³⁶ Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 72, cit. 68.

¹⁹³⁷ Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 51, afb. 4.

¹⁹³⁸ Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 50, cit. 55.

¹⁹³⁹ Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 44-48, cit. 33-50 (opgevat als de twee halfronden der wereld: *fil.* 37); deel LII, Leiden, 1971, blz. 72, cit. 69.

¹⁹⁴⁰ Exod., XXVI 1, 31. Vgl. Flav. Jos., Antiq., III 113, 126.

¹⁹⁴¹ Dan., I 2; II Chron., XXXVI 10. Vgl. II Machab., II 5; II Bar., VI 7.

¹⁹⁴² Flav. Jos., Antiq., III 113, 126, 137, VIII 73; Talm. Babl., Jōm., 54b.

¹⁹⁴³ Phil. Jud., De Vit. Mos., II 135; Idem, De Spec. Legib., I 96; Flav. Jos., Antiq., III 186; Plut.,

Quaest. Conviv., IV 6, 2 (p. 672a: κοθόρνοι); De Maat der Dingen, blz. 31-33, noot 226-247.

¹⁹⁴⁴ Exod., XXV 7, XXVIII 4-12, XXIX 5, XXXIX 2-7; Levit., VIII 7; I Sam., II 28, XIV 3; Phil. Jud., De Vit. Mos., II 111-112, 122-123, 133; Idem, De Spec. Legib., I 86; Idem, Quaest. in Exod., II 108, 109, 117, 120; Flav. Jos., Bell. Jud., V 233; Idem, Antiq., III 162-166, 184-185, 215.

¹⁹⁴⁵ Flav. Jos., Antiq., III 162: χειρίδες.

¹⁹⁴⁶ Flav. Jos., Antiq., III 162. Zie noot 1812.

of smaragd, en waren περιφερής, rond¹⁹⁴⁷, in gestalte gelijkend op ἀσπίδισκαι of kleine schilden¹⁹⁴⁸. Zij stelden de hemel voor¹⁹⁴⁹, gedeeld in zijn twee halfronden, de dag- en de nachthemel, of zelfs het bovenaardse en het onderaardse halfron¹⁹⁵⁰. Toen de kledij ontworpen werd, kan de bolvorm der aarde nog niet bekend geweest zijn. Ik houd het er daarom voor, dat de epauletten niet cirkelrond waren, maar halfron¹⁹⁵¹, dat zij de oostelijke en de westelijke of eventueel de noordelijke en de zuidelijke helft van het bovenaardse halfron¹⁹⁵² des hemels wedergaven, daardoor in betekenis identiek waren met de *metae*, , van het circus¹⁹⁵¹. Na de ontdekking van de bolvorm der aarde kan het onderaardse halfron¹⁹⁵² natuurlijk zeer wel in de symboliek betrokken zijn geworden¹⁹⁵². Volgens een andere exegese stelden de stenen zon en maan voor¹⁹⁵³. Deze exegese bestond ook in Egypte¹⁹⁵⁴ en te Delphi: op een reliëf, wedergegeven in een voorgaande jaargang dezer Mededelingen¹⁹⁵⁵, staan de twee vogels ingeklemd tussen de god Apollo, de zon, en de godin Artemis, de maan. De epauletten waren beschreven met de namen der zonen van Jacob, zes aan iedere zijde, die der oudsten ter rechterzijde¹⁹⁵⁶. De zonen waren de stammen Israëls, maar ook de tekenen van de dierenriem¹⁹⁵⁷. De rechtse epaulette was op God, de linkse op de mensheid gericht¹⁹⁵⁸. Tezamen met het om het hoofd gedragen en de zon voorstellende diadeem, symboliseerden zij de rechterlijke macht des hogepriesters¹⁹⁵⁹. Het schouderstuk in zijn geheel stelde de hemel voor¹⁹⁶⁰ of de natuur der wereld¹⁹⁶¹. Het gouddraad was het zonlicht of de aether, het vierkleurige weefsel de vier elementen¹⁹⁶².

Het offer tot reparatie van inbreuk op de cultische reinheid werd niet door de gesubstitueerde, maar door de priester, die de reiniging verrichtte, gebracht. De priester, anders dan in de in §17-18 beschreven offers, verrichtte ook de slachting¹⁹⁶³; welke bij het vogeloffer, naar het schijnt, zonder handoplegging geschiedde¹⁹⁶⁴.

Het was een gecombineerd offer, dat in zijn oorspronkelijke en eenvoudigste uitvoering uit twee identieke vogels bestond, duiven of tortelduiven, van welke de ene ten zondoffer,

¹⁹⁴⁷ Phil. Jud., De Vit. Mos., II 122, 133; Idem, De Spec. Legib., I 86. Vgl. Idem, Quaest. in Exod., II 109.

¹⁹⁴⁸ Flav. Jos., Bell. Jud., V 233.

¹⁹⁴⁹ Phil. Jud., De Vit. Mos., II 123.

¹⁹⁵⁰ Phil. Jud., De Vit. Mos., II 122, 133; Idem, De Spec. Legib., I 86; Idem, Quaest. in Exod., II 109.

¹⁹⁵¹ Vgl. De Oorsprong van het Romeinse Circus, blz. 12-13, blz. 28, regel 24 - blz. 29, regel 3. De twee halfron¹⁹⁵² der wereld, gepersonifieerd door de Dioscuren: Julian. Apost., Or., IV 147b. Vgl. Pythag., apud Damasc., De Prim. Princ., 261. Op de voet van Sarapis: L. Castiglione, Studia Aegyptiaca Wessetzky (zie noot 1725, onder 3°, b), deel I, blz. 80, afb. 3 en 4.

¹⁹⁵² Plut., De Is. et Osir., 44; Horapoll., Hierogl., I 11; Apul., Metam., XI 6.

¹⁹⁵³ Phil. Jud., De Vit. Mos., II 122; Flav. Jos., Antiq., III 185.

¹⁹⁵⁴ Vgl. K. Parlasca, Mumienporträts und Verwandte Denkmäler, Wiesbaden, 1966, pl. 34, 1.

¹⁹⁵⁵ Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 50, met pl. II.

¹⁹⁵⁶ Flav. Jos., Antiq., III 166.

¹⁹⁵⁷ Phil. Jud., De Vit. Mos., II 123, 133; Idem, Quaest. in Exod., II 109.

¹⁹⁵⁸ Phil. Jud., Quaest. in Exod., II 108; Flav. Jos., Antiq., III 215. Zie noot 1879, 1965.

¹⁹⁵⁹ Hierover meer in een nog te verschijnen studie.

¹⁹⁶⁰ Phil. Jud., De Vit. Mos., II 133; Idem, De Spec. Legib., I 86, 94; Idem, Quaest. in Exod., II 117, 120.

¹⁹⁶¹ Flav. Jos., Antiq., III 184.

¹⁹⁶² Flav. Jos., Antiq., III 184.

¹⁹⁶³ Levit., I 15, V 8, XIV 5, 50; Mišn., Negā', XIV 1. Vgl. Levit., XIV 30, XV 15, 30; Numer., VI 11.

¹⁹⁶⁴ Zie noot 731-739.

de andere ten brandoffer werd opgedragen¹⁹⁶⁵. Daar het zondoffer het verleden afsloot, het brandoffer de toekomst opende, zijn deze twee vogels als de vogels van de tijd te beschouwen¹⁹⁶⁶ en wordt het offer als „stijgend en dalend” betiteld¹⁹⁶⁷. Twee leerstukken gaan hier dooreen. Vogel van de tijd, zonnevogel, was de valk, een zeldzaam en naar Joodse opvatting onrein dier¹⁹⁶⁸, dat in het offer dan ook door duif en tortelduif vervangen werd. De werking van het offer was wel deze, dat het de gesubstitueerde door het prijsgeven van verleden en heden, het potentiële zijn¹⁹⁶⁹, bevestigde in het heden, het actuele. De valk was anderzijds symbool van de menselijke ziel¹⁹⁷⁰. Door het offer tot de zon in het zenith opgeheven, werd de ziel van de gesubstitueerde daarin gereinigd¹⁹⁷¹. De bloedsprenging geschiedde tegen de opstaande, drie el hoge¹⁹⁷² zijwand van het altaar¹⁹⁷³, aan de zuidzijde, het zondoffer aan de westelijke¹⁹⁷⁴, het brandoffer aan de oostelijke hoek¹⁹⁷⁵; de zijwand van het altaar, zich verheffend tussen hemel en aarde, symboliseerde het luchtruim. De beide vogels waren correlaat. Het verleden is het substraat van de toekomst, en daarom werd het vogelzondoffer het eerst geslacht¹⁹⁷⁶ en werd zijn bloed onder dat van het vogelbrandoffer gesprengd¹⁹⁷⁷. Het altaar was aan de basis, tot aan de helft zijner hoogte, gevat in een rooster van koperen netwerk¹⁹⁷⁸. Het bloed van het vogelzondoffer werd daartegen, het bloed van het vogelbrandoffer tegen de stenen daarboven gesprengd¹⁹⁷⁹. Ondanks de ligging binnen de altaargroef¹⁹⁸⁰, schijnt men in dit rooster de *šh.t.*, het cosmische bergland, dat aarde en oceaan omsluit, gezien te hebben¹⁹⁸¹. Het vogeloffer was hoogheilig¹⁹⁸², maar

¹⁹⁶⁵ Levit., V 7-10, XII 8, XIV 22, 31, XV 15, 30; Numer., VI 11; Phil. Jud., De Mutat. Nom., 233; Flav. Jos., Antiq., III 230; Mišn., Zebāh., VI 2, 4-7, VII 1-4, X 4; Idem, Qinnīm; Idem, Negāʿ, XIV 7. Zie noot 1879, 1958.

¹⁹⁶⁶ Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 40-56; deel LII, Leiden, 1971, blz. 71-75. De Joden noemen het vogelpaar „nest”: Mišn., Qinnīm; vgl. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 73, cit. 71.

¹⁹⁶⁷ Mišn., Šebūʿ, I 2, II 1, III 7, 10, IV 2; Idem, Hōr., II 7; Idem, Kerēt., I 2, II 3, 4. De term wordt door de commentatoren betrokken op de in noot 1989, 1992, 1993, 2000, 2001 vermelde aanpassing van de prijs van het offer. Naar ik meen, ten onrechte.

¹⁹⁶⁸ Levit., XI 16; Deut., XIV 15.

¹⁹⁶⁹ Vgl. Phil. Jud., De Abrah., 119; Idem, De Spec. Legib., II 187, IV 168; De Geboorte van Horus, blz. 231, noot 2263. De valk legt drie eieren, waarvan hij een grootbrengt, de beide andere slechts bebroedt: Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 48, noot 60, onder 3° en 4°.

¹⁹⁷⁰ Zie noot 1725, onder 1°.

¹⁹⁷¹ De Geboorte van Horus, blz. 212, noot 1788.

¹⁹⁷² Exod., XXVII 1, XXXVIII 1. Symboliek van het getal drie: De Geboorte van Horus, blz. 276-277, noot 2878-2888. Zie hierboven, noot 1810.

¹⁹⁷³ Levit., I 15, V 9; Mišn., Zebāh., VI 4, 5. Zie noot 761, 1725, onder 1°.

¹⁹⁷⁴ Mišn., Zebāh., VI 2. De bewegingsrichting van west naar oost is die van de nachtelijke, dus potentiële baan van de zon.

¹⁹⁷⁵ Mišn., Zebāh., VI 5.

¹⁹⁷⁶ Mišn., Zebāh., X 4.

¹⁹⁷⁷ Mišn., Zebāh., VII 1, 2, 4; Idem, Qinn., I 1.

¹⁹⁷⁸ Exod., XXVII 4-5, XXXVIII 4. Later een simpele rode streep ter afscheiding van boven- en beneden-helft: Mišn., Midd., III 1.

¹⁹⁷⁹ Mišn., Qinn., I 1. Het zondoffer was hoger in rang dan het brandoffer, zie noot 1273.

¹⁹⁸⁰ Zie noot 1101-1106.

¹⁹⁸¹ B. H. Stricker, De Grote Zeeslang, Leiden, 1953, blz. 5-6, noot 7-19.

¹⁹⁸² Talm. Babl., Zebāh., 89b. Zie noot 1254, 1257.

door de bloedsprenging, onder en niet op de altaarhoorns en altaarrand¹⁹⁸³, van de overige hoogheilige offers onderscheiden¹⁹⁸⁴.

Het vogeloffer bewerkte verzoening voor hem, die de reinheidswetten in onwetendheid of zijns ondanks had overtreden¹⁹⁸⁵ en werd opgedragen, terwijl hij aan de poort des heiligdoms wachtte¹⁹⁸⁶. Was hij schuldig en had hij met opzet gehandeld, dan werd hij met veertig zweepslagen bestraft¹⁹⁸⁷, symbolische vernietiging van het uit veertig delen bestaande menselijke lichaam¹⁹⁸⁸. Het vogeloffer was ontzondiging in minimale uitvoering¹⁹⁸⁹, offer des armen. De welgestelde was verplicht voor de vogel een duurder dier, een viervoeter, te stellen. Geofferd werd: — 1° Na contact met het heilige in staat van onreinheid, na instemming met een vloek, na het uitspreken van een overijlde eed¹⁹⁹⁰. De zonde werd beleden¹⁹⁹¹. De welgestelde bracht een ooïlam of jonge geit ten zondoffer, de arme het vogeloffer, de armste een tiende epha meel ten zondoffer¹⁹⁹². — 2° Na de kraamreiniging. De welgestelde kraamvrouw bracht een vogel ten zondoffer en een lam ten brandoffer, de arme bracht het vogeloffer¹⁹⁹³. — 3° Na genezing van melaatsheid. De melaatse mocht niet in de stad verblijven¹⁹⁹⁴. Hij werd dus eerst naar buiten gevoerd en op de boven beschreven wijze¹⁹⁹⁵ door de priester met twee vogels gereinigd, waste zichzelf en zijn klederen en onthaarde zich; waarna hij in de stad terugkeerde¹⁹⁹⁶. Een week later waste en onthaarde hij zichzelf nogmaals en trad voor de tempel¹⁹⁹⁷. De priester bracht voor hem een lam ten schuldoffer en besprengde hem met het bloed daarvan; en voortgaande, op dezelfde lichaamsdelen en daarboven, met olie¹⁹⁹⁸. Het bloed, onderliggend, stelde het verleden, de onreinheid, voor; de olie daarboven de toekomst, de reinheid¹⁹⁹⁹. Onmiddellijk daarop volgde een tweede reinigingsoffer. De welgestelde bracht een ooï ten zondoffer en een lam ten brandoffer²⁰⁰⁰, de arme het vogeloffer²⁰⁰¹. — 4° Na genezing van vloed. Een week na de genezing waste de patiënt zichzelf en zijn klederen. De priester bracht voor hem, of haar, het vogeloffer²⁰⁰².

¹⁹⁸³ Zie noot 761, 1114, 1277, 1302, 1351.

¹⁹⁸⁴ Mišn., Zebāh., X 3.

¹⁹⁸⁵ Levit., V 1-4; Mišn., Šebū., I 2, II 1, III 7, 10, IV 2; Idem, Hōr., II 7; Idem, Kerēt., I 2, II 3, 4; Talm. Babl., Šebū., 21a.

¹⁹⁸⁶ Levit., XII 6, XIV 11, 23, XV 14, 29; Numer., VI 10; vgl. II Chron., XXIII 19. Zie noot 2069.

¹⁹⁸⁷ Mišn., Šebū., III 7, 10. Vgl. Idem, Makk., III 2, 8; Petron., Sat., CV 4; De Geboorte van Horus, blz. 258, noot 2657.

¹⁹⁸⁸ Talm. Babl., Sanhedr., 10a; Midr. Numer. Rabb., V 4. Zie noot 1814.

¹⁹⁸⁹ Flav. Jos., Antiq., III 230; Mišn., Negā., XIV 12. Zie noot 1283.

¹⁹⁹⁰ Vgl. Varr., De Ling. Latin., VI 30; Macrob., Sat., I 16, 10.

¹⁹⁹¹ Levit., V 5.

¹⁹⁹² Levit., V 6-13; Phil. Jud., De Mutat. Nom., 233-235; Flav. Jos., Antiq., III 231.

¹⁹⁹³ Levit., XII; Ev. Luc., II 24.

¹⁹⁹⁴ Levit., XIII 46; Numer., V 2; II Kon., VII 3; Flav. Jos., Contr. Apion., I 281-282; Idem, Bell. Jud., V 227; Idem, Antiq., III 264.

¹⁹⁹⁵ Zie noot 1903, 1904.

¹⁹⁹⁶ Levit., XIV 1-8; Flav. Jos., Contr. Apion., I 282; Mišn., Negā., XIV 2.

¹⁹⁹⁷ Levit., XIV 9-11; Mišn., Negā., XIV 3. Vgl. Ev. Matth., VIII 4; Ev. Luc., V 14.

¹⁹⁹⁸ Levit., XIV 12-18, 21, 24-29; Mišn., Negā., XIV 8-10. Zie noot 1310.

¹⁹⁹⁹ Zie noot 1977, 1979.

²⁰⁰⁰ Levit., XIV 10, 19-20; Mišn., Negā., XIV 3, 7.

²⁰⁰¹ Levit., XIV 22, 30-32; Mišn., Negā., XIV 7.

²⁰⁰² Levit., XV 13-15, 28-30.

— 5° Na lijkbesmetting, door de naziraeër. Deze schoor na verloop van een week zijn hoofd kaal. De priester bracht voor hem het vogeloffer tot reiniging, vervolgens een lam als schuldoffer en tussentijdse besluiting van de gelofte²⁰⁰³.

De gedachtegang van het vogeloffer wordt teruggevonden in een drietal offers, eveneens uit twee identieke, in zond- en brandoffer onderscheiden dieren bestaande. De dieren zijn viervoeters, het offer wordt dus ook niet „dalend en stijgend” genoemd. Het zijn: — 1° Het reinigingsoffer van de leviet bij zijn ambtsaanvaarding, gelijk reeds beschreven²⁰⁰⁴. De leviet waste zichzelf en zijn klederen en schoor zijn gehele lichaam. De priester bracht voor hem twee kalveren, een ten zondoffer, een ten brandoffer²⁰⁰⁵, en liet hem de tempel betreden²⁰⁰⁶. De keuze van het dier valt op; het kalf als zondoffer was voor de hogepriester gereserveerd²⁰⁰⁷. Hoewel de leviet zich bij zijn ambtsaanvaarding aan de priesterschap onderwierp, werd hij door deze, overeenkomstig zijn oorspronkelijke staat, toch met priesterlijk eerbetoon ontvangen. — 2° Datzelfde van de particulier, niet-naziraeër, na lijkbesmetting. Deze bleef een week lang onrein, werd op de derde en de zevende dag besprengd met het water der afzondering²⁰⁰⁸, waste zichzelf en zijn klederen en hernam de reinheid²⁰⁰⁹. Wie onachtzaam was en de termijn liet verstrijken, werd met de dood bestraft²⁰¹⁰, maar mocht zich bij gebleken onschuld alsnog reinigen met twee lammeren, een ten zondoffer, een ten brandoffer²⁰¹¹. — 3° Het offer van de naziraeër, na volbrachte gelofte. Terwijl deze voor de poort des tempels wachtte²⁰¹², offerde de priester voor hem twee lammeren, een ten zondoffer, een ten brandoffer²⁰¹³. De term reiniging valt daarbij niet, maar het offer behoort naar zijn samenstelling tot de reeks.

Het vogeloffer rondt het stelsel der ontzondiging af, het sacrale strafrecht. Dit stelsel trad in werking, wanneer de goddelijke, cosmische orde was verstoord. De begane zonde moest bewezen zijn, hetzij door belijdenis van de zondaar²⁰¹⁴, hetzij door getuigenverklaring. Zij was een van drie: 1° zonde tegen de majesteit Gods, anders gezegd, tegen de leer, de godsdienst als zodanig²⁰¹⁵; 2° zonde tegen de eigendom Gods, tegen het tempelgoed, de aangeboden offermaterie inbegrepen²⁰¹⁶; 3° zonde tegen de reinheid Gods, tegen de cultische reinheidswetten. Indien met voorbedachten rade begaan, werd de zonde gezoend door de dood van de zondaar²⁰¹⁷; met dien verstande, dat de zonde tegen de goddelijke majesteit bestraft werd met uitroeiing²⁰¹⁸, doodstraf bij daadwerkelijke en publieke executie, de zonde

²⁰⁰³ Numer., VI 9-12.

²⁰⁰⁴ Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 189.

²⁰⁰⁵ Numer., VIII 8-12.

²⁰⁰⁶ Numer., VIII 9, 15.

²⁰⁰⁷ Zie noot 1280.

²⁰⁰⁸ Zie noot 551.

²⁰⁰⁹ Numer., XIX 11-19.

²⁰¹⁰ Numer., XIX 20. Zie noot 1988.

²⁰¹¹ Flav. Jos., Antiq., III 262.

²⁰¹² Numer., VI 13, 18.

²⁰¹³ Numer., VI 13-16.

²⁰¹⁴ Zie noot 1307.

²⁰¹⁵ Zie noot 1272, en vgl. Corp. Herm., XVI 11.

²⁰¹⁶ Zie noot 1305; Mišn., Me'ilā.

²⁰¹⁷ Zie noot 649, 1275, 1737, 2010.

²⁰¹⁸ Zie noot 1275.

tegen de goddelijke eigendom met vogelvrijverklaring²⁰¹⁹, doodstraf bij potentiële en private executie, de zonde tegen de goddelijke reinheid met veertig zweepslagen²⁰²⁰, doodstraf bij symbolische executie²⁰²¹. Ontbrak de voorbedachte raad, was in onschuld of onwetendheid gehandeld, dan werden deze straffen weliswaar voltrokken, maar aan een dier als substituut en in gewijzigde vorm. Voor de zonde tegen de goddelijke majesteit werd in dit geval het zondoffer gebracht, voor die tegen de goddelijke eigendom het schuldoffer, voor die tegen de goddelijke reinheid het vogeloffer. Al deze offers waren geëist²⁰²² en hoogheilig²⁰²³. Geëist was ook het vogeloffer, maar dit was heterogeen; van het vogelpaar was de tweede vogel, zijnde brandoffer, aangeboden offer²⁰²⁴. De straf op de kleine zonde was niet zo volstrekt als die op de grote. Het was de zondaar, die haar onderging, toegestaan uiting te geven aan zijn wil tot beterschap. Kan hiermede het feit in verband worden gebracht, dat de gesubstitueerde bij zond- en schuldoffer de tempel betrad, bij het vogeloffer voor de poort daarvan wachtte²⁰²⁵?

§26 „Toen de Egyptenaren de zon van de Kreeft naar de Steenbok afdalen en de dagen, die eerst langer waren, bekorten zagen, rouwden zij, vrezen, dat de zon hen geleidelijk-aan verlaten zou. Deze periode valt bij hen gedurende de dusgenaamde Isia²⁰²⁶. Toen de (zon) echter weder begon te stijgen en de dagen te verlengen, trokken zij witte klederen aan en bekransden zich”²⁰²⁷. De Joden kenden deze viering uit hun eigen verleden en schreven haar ook aan de Romeinen toe. De winterzonnewende, zeggen zij, viel acht dagen na de Saturnaliën en acht dagen voor de Calendae of eerste januari: „Toen Adam, de oermens, de dag voortdurend zag afnemen, sprak hij: „Wee mij! Wellicht wordt de wereld verduisterd, omdat ik gezondigd heb, en wordt zij wederom tot chaos herleid. Dat is de dood, over mij door de hemel beschikt!” Hij stond op en bleef acht dagen vasten. Toen echter de winterzonnewende intrad en hij de dag weder voortdurend zag toenemen, sprak hij: „Alzo is dus de gang der wereld!” Hij ging heen en vierde acht feestdagen. Het jaar daarop maakte hij beide dagenreeksen tot feestdagen. Hij (Adam) heeft deze onder de naam des hemels vastgesteld, zij echter (de Romeinen) bestemden hen op grond van afgodendienst”²⁰²⁸.

De inheemse teksten der Romeinen bevestigen deze Joodse opgave ten dele. De Saturnaliën werden gevierd op de zeventiende december. Zij openden met een plechtig offer²⁰²⁹, oorspronkelijk mensenoffer²⁰³⁰. Van onthouding gedurende de periode daaraan voorafgaande wordt niet gerept. De zeven dagen erop volgend waren feestdagen. Men maakte goede sier en

²⁰¹⁹ Mišn., Sanhedr., IX 6. Vgl. Joz., VII 25; Talm. Babl., Pesāh., 33a; Idem, Sanhedr., 83a, 84a; Idem, Kerēt., 22b. De vogelvrije droeg gekleurde klederen: Plut., Agesil., 30; M. Perlmann, *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden en Londen, vanaf 1960, deel II, blz. 1075-1076, sub voce Ghyār.

²⁰²⁰ Zie noot 1987.

²⁰²¹ Zie noot 1988.

²⁰²² Zie §9.

²⁰²³ Zie noot 1254, 1255, 1982.

²⁰²⁴ Zie noot 1343.

²⁰²⁵ Zie noot 1986, 1997; vgl. 2006, 2012.

²⁰²⁶ Naam voor de Cicellia, vgl. Oudh. Med., N.R., deel XXXIV, Leiden, 1953, blz. 13-14.

²⁰²⁷ Achill., Isag. in Arat., Phaenom., exc. 23 (Maass).

²⁰²⁸ Talm. Babl., 'Ab. Zār., 8a.

²⁰²⁹ Dionys. Halic., Antiq. Rom., VI 1, 4; vgl. Liv., Ab Urb. Cond., XXII 1, 19.

²⁰³⁰ Macrobi., Sat., I 7,31, 11,48. Zie noot 1212.

waande zich in de welgelukzalige oertijd verplaatst ²⁰³¹. Allen waren gelijk, de slaven geëman-
cipeerd; er waren heren noch knechten. Men nam zijn intrek in loofhutten ²⁰³² en deed
elkander geschenken. Maar men was ook ernstig. De winterzonnewende kwam nabij en
daarmede de wedergeboorte des jaars. Men gaf elkander raadsels op ²⁰³³ en dobbelde om de
toekomst uit te vorsen ²⁰³⁴.

In het jaar 168 v. Chr. bezocht de Syrische koning Antiochus Epiphanes de stad
Jeruzalem, betrad de tempel ²⁰³⁵ en drong in de inwendige vertrekken daarvan door. Hij vond
aldaar „een bed, waarop een man uitgestrekt lag, en daarvoor een tafel, beladen met spijzen,
vissen, wild en gevogelte. Deze man schrikte op, doch daarop begroette hij de binnenkomst
des konings met eerbetoon, alsof zij hem zeer grote verlichting bracht. Hij beroerde diens
knieën en smeekte hem met uitgestrekte rechterhand om vrijheid. Toen de koning hem verzocht,
zonder vrees te zeggen wie hij was, waarom hij daar verbleef en waarom dat voedsel voor hem
stond, vertelde de man hem onder gejammer en geweën en op verdrietige toon zijn ongeluk.
Hij zeide, dat hij Griek was en dat hij, de provincie doortrekkend voor zijn levensonderhoud,
onverhoeds door vreemde lieden was opgelicht, naar de tempel gevoerd en daar opgesloten,
dat hij aan ieders blik onttrokken werd gehouden, doch met een overdaad van spijzen werd
vetgemest. Eerst had deze behandeling hem onverhoopt voordeel gebracht en hem verblijd,
vervolgens maakten zich argwaan en schrik van hem meester en tenslotte had hij de dienaren,
die bij hem binnentraden, ondervraagd en van hen de onuitgesproken wet der Joden vernomen,
waarvoor hij gevoed werd, alsook, dat zij ieder jaar op vastgestelde tijd datzelfde ten uitvoer
brachten. Zij maakten zich namelijk van een Grieks reiziger meester, mestten deze een jaar
lang vet ²⁰³⁶, voerden hem naar een woud, doodden de man daar en offerden zijn lichaam
volgens hun riten, waarbij zij van zijn ingewanden aten ²⁰³⁷. Bij de slachting van de Griek
zwoeren zij de eed, de Grieken vijandig te zijn, vervolgens wierpen zij de resten van het
slachtoffer in een kuil. Hij zeide, dat hij nog slechts weinige dagen te leven had en smeekte
de koning, uit ontzag voor de Griekse goden en tot verijdeling van de aanslagen der Joden
tegen zijn eigen bloed, hem te redden van het onheil, dat hem bedreigde” ²⁰³⁸. Antiochus
Epiphanes deed kort na zijn bezoek de Joodse cultus te Jeruzalem door de Griekse ver-
vangen ²⁰³⁹. Dat geschiedde op de 25ste Chisleu, vijf dagen voor de 1ste Tebeth, kalender-
datum van de winterzonnewende ²⁰⁴⁰. In de officiële cultus was voor het mensenoffer toen
sedert lang geen plaats meer. Het offer was zekerlijk bestemd tersluiks te worden gebracht ²⁰⁴¹.

²⁰³¹ Justin., Epit. Histor. Philipp. Pomp. Trog., XLIII 1, 3-4.

²⁰³² Schol. in Juven., Sat., VI 154. Vgl. Tibull., Eleg., II 1, 23-24; Plut., Caes., 9.

²⁰³³ Gell., Noct. Att., XVIII 2.

²⁰³⁴ Zie noot 1211.

²⁰³⁵ Apion Oas., fr. 4h (Jacoby); I Machab., I 21-24; II Machab., V 15-16; Flav. Jos., Contr. Apion., II 83,
84; Idem, Bell. Jud., I 32, V 394, VII 44; Idem, Antiq., XII 249-250, 320.

²⁰³⁶ Zo te Athene: Schol. in Aristoph., Equit., 1136. Te Massilia: Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 57;
Lactant. Placid., Comment. in Stat., Theb., X 793.

²⁰³⁷ Zie noot 788.

²⁰³⁸ Apion Oas., fr. 4i (Jacoby).

²⁰³⁹ I Machab., I 41-64; II Machab., VI 1-9; Flav. Jos., Bell. Jud., I 34; Idem, Antiq., XII 251, 253-254, 320.

²⁰⁴⁰ I Machab., I 54, 59; II Machab., I 18; Flav. Jos., Antiq., XII 248, 319; Megill. Ta'an., 23; Megill.

Antjök., 73.

²⁰⁴¹ Vgl. Theophr., De Pietat., fr. 13 (Pötscher)?

De lenteëvening was in sommige antieke kalenders aanvang van het nieuwe jaar²⁰⁴². In de dagen daarvoor verfdn de Egyptenaren, in vrees voor het einde der wereld, vee en gewas rood²⁰⁴³, in de dagen daarna betrokken zij loofhutten als in de herfst²⁰⁴⁴. Op de lentedag was volgens de Joden Adam geboren²⁰⁴⁵, op deze dag werd Jezus terechtgesteld²⁰⁴⁶. De Phrygiërs vierden de aanvang der lente met grote nadruk. Een pijnboom werd geveld en twee dagen later castreerden zich de aspiranten tot het priesterschap²⁰⁴⁷, terwijl de gemeente vastte²⁰⁴⁸. Daarop volgden in vreugde de Hilariën, gedurende dewelke men zich ten teken van wederopstanding met melk voedde²⁰⁴⁹. Een weinig eerder, op de 15de maart, vierden de Romeinen feest ter ere van Anna Perenna, godin of historische persoonlijkheid. Men begaf zich in de vrije natuur, sloeg loofhutten op en bracht de dag door, drinkend, zingend en dansend²⁰⁵⁰, en tevens in gebed om zegen voor het nieuwe jaar²⁰⁵¹.

Over de zomerzonnewende staan mij geen gegevens ter beschikking. Hoe hij ook gevierd werd, de dag, waarop de zon het hoogtepunt van haar jaarlijkse baan bereikt en aan de hemel begint te dalen, kan voor wedergeboorte niet representatief geweest zijn. De Joden offerden ook niet op het midden des daags²⁰⁵².

De baan aller planeten, niet slechts die der zon, telt vier cardinale punten. De maan evenaart aan de hemel de zon in afmeting, de overige planeten behoren in orde van grootte tot de sterren. Zij alle werden aanbeden, maar alleen de cultus van de maan had naast die van de zon maatschappelijk belang. De maan sterft iedere maand en wordt iedere maand herboren. Door deze eigenaardigheid symbool der wedergeboorte bij uitstek²⁰⁵³, is toch haar werking op de natuur te verwaarlozen. De vromen onthielden zich, wanneer de planeet aan de hemel wegteerde, een dag of enige dagen voor donkere maan²⁰⁵⁴.

§27 Twee geïsoleerde gevallen van onthouding in de tempelliturgie zijn tot besluit te vermelden.

Mozes maakte het koperen wasvat van de tabernakel „van de spiegels der te hoop komende vrouwen, die te hoop kwamen voor de deur van de tent der samenkomst”²⁰⁵⁵. De Septuaginta vertaalt: „van de spiegels der vastende vrouwen, die vastten bij de deuren van de tent der samenkomst”²⁰⁵⁶. De hogepriester Eli, in de periode voorafgaande aan de

²⁰⁴² Camephis, blz. 11, noot 80, 81.

²⁰⁴³ Zie noot 1505-1506. Schepping der wereld: zie noot 1504.

²⁰⁴⁴ Pausan., Graec. Descr., X 32, 14. Zie noot 1932.

²⁰⁴⁵ Phil. Jud., Quaest. in Genes., II 17, 31.

²⁰⁴⁶ Ev. Joh., XVIII 28, XIX 14.

²⁰⁴⁷ Julian. Apost., Or., V 168, c-d.

²⁰⁴⁸ Sallust., De Diis et Mund., IV 10.

²⁰⁴⁹ Sallust., De Diis et Mund., IV 10. Vgl. Pāraskaragrhjasūtra, III 10, 28.

²⁰⁵⁰ Ovid., Fast., III 525-542, 657-674.

²⁰⁵¹ Ovid., Fast., III 531-532; Macrob., Sat., I 12, 6; Lyd., De Mensib., IV 49.

²⁰⁵² Zie noot 1865.

²⁰⁵³ Vgl. Erman-Grapow, Wörterbuch, deel II, blz. 141, noot 3.

²⁰⁵⁴ Egyptenaren: Marin., Vit. Procl., 19. Vgl. Porphy., Vit. Plotin., 10; Lyd., De Mensib., III 10-11. Vasten op nieuwe maan: Śatapathabrāhmaṇa, I 6, 4, 14; Āśvalājanagrhjasūtra, I 10, 2; Khādiragrhjasūtra, II 2, 9; Śāṅkhājanagrhjasūtra, I 3, 1; Mahābhārata, VI 63,16, XIII 107, 54, 81.

²⁰⁵⁵ Exod., XXXVIII 8; Phil. Jud., De Migr. Abrah., 98.

²⁰⁵⁶ Exod., XXXVIII 26 (LXX).

vestiging van het koningschap in Israël, „was zeer oud en hoorde al wat zijn zonen aan gans Israël deden, en dat zij sliepen bij de vrouwen, die met hopen samenkwamen aan de deur van de tent der samenkomst”²⁰⁵⁷. De profetes Anna, „een weduwe van omtrent vier en tachtig jaren, welke niet week uit de tempel, met vasten en bidden, God dienende nacht en dag”²⁰⁵⁸, zag daar het kindeke Jezus en voorspelde zijn grootheid. Het probleem dezer citaten ligt in de betekenis van het werkwoord vertaald als „te hoop komen”, Hebreeuws צָבָא. Het is elders in de tekst technische term voor het dienst-verrichten der levieten²⁰⁵⁹. Wij kunnen deze betekenis op de citaten overdragen en krijgen dan te maken met „dienst verrichtende vrouwen, die dienst verrichtten voor de deur van de tent der samenkomst”. Dat kunnen priesteressen geweest zijn. Maar priesteressen worden noch in de staf van de tabernakel, noch in die van de tempel vermeld. Het kunnen ook tempelslavinnen, prostituees, zijn geweest; in welk geval de Septuaginta haar „vastende vrouwen” noemt om de werkelijkheid te verbloemen. Alweder: men ziet niet, hoe Mozes van de spiegels van dergelijke vrouwen cultische vaatwerk kan hebben gemaakt, noch ook, welke de zonde der zonen van Eli in dat geval ware. Flavius Josephus spreekt van „vrouwen tot aanbidding bijeengekomen”²⁰⁶⁰, en dit stelt de vertaling van de Septuaginta in een geheel ander licht. Vrouwen, die bij het heiligdom vastten en vandaar niet weken, kunnen dat slechts gedaan hebben, omdat zij onvruchtbaar waren en door onthouding de kinderzegen afsmeekten²⁰⁶¹. Van deze nood zullen de zonen van Eli misbruik gemaakt hebben. Is de conclusie juist, dan is dit de oudste attestatie van een praktijk, die uit de Canaänietische culten overgenomen kan zijn²⁰⁶² en gedurende de middeleeuwen in zo talloze bedevaartsplaatsen in zwang was.

Koning Josafat werd aangezegd, dat de Syriërs tegen hem ten strijde trokken. „Josafat nu vreesde en stelde zijn aangezicht om Jahwe te zoeken, en hij riep een vasten uit in gans Juda. En Juda werd vergaderd om van Jahwe hulp te zoeken; ook kwamen zij uit alle steden van Juda om Jahwe te zoeken. En Josafat stond in de gemeente van Juda en Jeruzalem, in het huis van Jahwe, voor het nieuwe voorhof”²⁰⁶³, en hij bad Jahwe om hulp. Salomo had in zijn gebed bij de inwijding van de tempel in juist deze situatie voorzien: „Wanneer Uw volk in de krijg tegen zijn vijand uittrekken zal door de weg, die gij hen henen zenden zult, en zullen tot Jahwe bidden naar de weg dezer stad, die gij verkoren hebt, en naar dit huis, hetwelk ik Uwen naam gebouwd heb, hoor dan in de hemel hun gebed en hun smeking, en voer hun recht uit”²⁰⁶⁴.

§28 Vervolgens de onthoudingen der profane liturgie. Zij beoogden heiliging der maatschappelijke handelingen, en wel derzulke, die over leven en dood beslisten. De onthoudingen bereidden op deze voor of begeleidden haar. Voorbereidend waren de onthoudingen in rechtspraak, politiek, sport, voordrachtskunst en magie. Daar de Egyptische en Joodse gegevens

²⁰⁵⁷ I Sam., II 22; Flav. Jos., Antiq., V 339. De Septuaginta, I Regn., II 22, laat de tweede helft van de zin met het gedrag der zonen weg.

²⁰⁵⁸ Ev. Luc., II 37.

²⁰⁵⁹ Numer., IV 23 (LXX: λειτουργεῖν), VIII 24 (LXX: ἐνεργεῖν).

²⁰⁶⁰ Flav. Jos., Antiq., V 339: γυναῖκας τε τὰς ἐπὶ θρησκείᾳ παραγινομένας.

²⁰⁶¹ Vgl. I Sam., I 9-11.

²⁰⁶² Ter correctie op noot 1692.

²⁰⁶³ II Chron., XX 3-5; Flav. Jos., Antiq., IX 8.

²⁰⁶⁴ I Kon., VIII 44-45.

over haar ontoereikend zijn, althans van haar bestaan getuigenis afleggen, is hier aan de Griekse en Romeinse gegevens ruim plaats toegemeten.

De rechtspraak was heilig werk. Zij besliste niet slechts over de zeden der bevolking, maar ook over de natuurlijke en bovennatuurlijke gesteldheid van het land²⁰⁶⁵. De grond, waarop zij uitgeoefend werd, was heilige grond²⁰⁶⁶. De ware rechter was de Zonnegod²⁰⁶⁷, de menselijke van hem slechts personificatie. Het proces werd in principe onmiddellijk voor het heiligdom gevoerd²⁰⁶⁸; de daarin binnentredende moest van zijn zonden gereinigd zijn²⁰⁶⁹. De rechters waren gezeten in een halve cirkel²⁰⁷⁰, als de zon met de planeten aan het hemelgewelf²⁰⁷¹. De zitting werd geopend met gebed en reukoffer²⁰⁷². Ging het om een capitale zaak, dan werd in het Joodse Sanhedrin, met een getal ontleend aan de uren van het etmaal²⁰⁷³, recht gesproken door een college van drie en twintig rechters²⁰⁷⁴. Dezen aten slechts het hoognodige, onthielden zich van wijn en vergaderden de gehele nacht door²⁰⁷⁵. Vroegtijdig in de volgende morgen velden zij het vonnis²⁰⁷⁶. Vrijlating of executie volgden onmiddellijk.

De politieke vergadering was aan de rechtzitting nauw verwant, betrof als zij dikwijls capitale zaken. Het volk vergaderde in de open lucht, de magistraten vergaderden in een gebouw. De vergaderplaats, welke ook, was *ἱερόν*²⁰⁷⁷, *templum*²⁰⁷⁸, heiligdom. De zitting

²⁰⁶⁵ Perzen: Šajast-nē-šajast, X 18.

²⁰⁶⁶ Grieken: Plat., Leg., 778c.

²⁰⁶⁷ Zie noot 1959.

²⁰⁶⁸ Egyptenaren: Oudh. Med., N.R., deel XXV, Leiden, 1944, blz. 74-76, deel XXXIX, Leiden, 1958, blz. 59, noot 24. Joden: Jerem., XXVI 10; Ps., CXVIII 19-20; Apoc. Sophon., III 5, IV 2 (Riessler); Mišn., Söt., I 5; Idem, Sanhedr., X (XI) 2. Grieken: Plat., Leg., 778c. Romeinen: Sil. Ital., Pun., XIII 543-544. De priesters werden in de tempel terechtgesteld, Joden: Mišn., Sanhedr., X (XI) 2; Idem, Midd., V 4. Berechting voor de stadspoort, Joden: Deut., XXI 19, XXV 7; II Sam., XV 2, XIX 9 (8); Jezaj., XXIX 21; Jerem., XXXVIII 7; Zacharj., VIII 16; Ruth, IV 1-13. Perzen: Dan., II 49. Grieken: Demosth., Or., XXIII 77-78; Hipp. Erythr., fr. 1 (Jacoby; ad 75); Dio Chrysost., Or., XXXI 122; Poll., Onom., VIII 120; Dio Cass., Hist. Rom., XI, fr. 43, 27; Lexic. Seguer., p. 311, 17-22 (Bekker). Romeinen: Liv., Ab Urb. Cond., III 63, 7-8, XXXVII 58, 3, XXXIX 4, 2; De Oorsprong van het Romeinse Circus, blz. 24, noot 209. Voltrekking van het vonnis buiten de stadspoort, Joden: Levit., XXIV 14; Numer., XV 35-36; Deut., XVII 5, XXII 24; I Kon., XXI 13; Flav. Jos., Bell. Jud., IV 360; Ev. Joh., XIX 20; Handel., VII 58; Hebr., XIII 12. Grieken: Plat., Leg., 855c. Romeinen: Plaut., Mil. Glor., II 4, 6; Liv., Ab Urb. Cond., I 26, 11. Buiten de huisdeur, Joden: Deut., XXII 21.

²⁰⁶⁹ Zie noot 1986.

²⁰⁷⁰ Egyptenaren: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 92, 2; J.-Ph. Lauer en Ch. Picard, Les Statues Ptolémaïques du Sarapieion de Memphis, Parijs 1955, blz. 3-7, 148-172, met pl. 1-16, 25-28. Joden: Mišn., Sanhedr., IV 3. Grieken: Archel. Cappad., fr. 6 (Jacoby). Romeinen: Vitruv., De Archit., V 1, 8. De school van Pythagoras, idem: Porphy., Vit. Pyth., 9; Jambl., Vit. Pyth., 26.

²⁰⁷¹ Egyptenaren: A. Piankoff en N. Rambova, The Tomb of Ramesses VI, New York, 1954, blz. 359, afb. 111, met pl. 132. Joden: Openb., IV 4. Zeven rechters, Egyptenaren: vgl. Stob. Herm., XXIII 27-29. Joden: Flav. Jos., Antiq., IV 214, 287.

²⁰⁷² Grieken: Aristoph., Vesp., 860-890.

²⁰⁷³ Een minder, ter verhinderd van het staken der stemmen: Mišn., Sanhedr., I 6. Daar het Sanhedrin een en zeventig leden telde, stelde het getal, een derde gedeelte van het geheel, wel het quorum voor.

²⁰⁷⁴ Egyptenaren: zie noot 2071. Joden: Openb., IV 4; Mišn., Sanhedr., I 1, 2, 4, 6, IV 1, V 5, VIII 4; Tös., Håg., II 9; Idem, Sanhedr., VII 1.

²⁰⁷⁵ Mišn., Sanhedr., V 5. Zie noot 225.

²⁰⁷⁶ Mišn., Sanhedr., V 5.

²⁰⁷⁷ Plat., Leg., 778c; Demosth., Or., XXI 227.

²⁰⁷⁸ Varr., apud Gell., Noct. Att., XIV 7, 7; Cicer., Or. pro Mil., 90; Idem, Or. de Dom. Sua, 131, 137;

werd geopend met gebed²⁰⁷⁹. Een biggetje werd geslacht en zijn bloed tot reiniging der aanwezigen over de hoofden gesprengd²⁰⁸⁰; zo bij de Grieken. Op de zeer plechtige vergadering aan de voet van de berg Sinai, waarop Mozes het volk Israël de wetten van Jahwe voorlegde, had dit laatste zich voorbereid door de klederen te wassen en zich gedurende drie dagen door onthouding van geslachtelijk verkeer te heiligen²⁰⁸¹. De soberheid door de magistraat te betrachten in de drank is reeds vermeld²⁰⁸².

De wedstrijd was godsoordeel²⁰⁸³. De god des oordeels was wel steeds de Zonnegod; aan wie ook het worstelperk heilig was²⁰⁸⁴. De oudst overgeleverde wet terzake, uitgevaardigd te Plataeae, verraaft haar processuele oorsprong. Zij luidde, dat de mededinger in de wedstrijd, die, na gewonnen te hebben, nogmaals deelnam en dan verslagen werd, publiekelijk ter dood zou worden gebracht²⁰⁸⁵. Inderdaad had de wedstrijd in de mythologische voortijd voor de verliezer gewoonlijk dodelijke afloop²⁰⁸⁶. De heiligheid van de wedstrijd werd door Grieken en Romeinen, onze enige zegslieden²⁰⁸⁷, geëerbiedigd, al ging het karakter van godsoordeel geleidelijk aan verloren en maakte het plaats voor dat van het spektakelstuk. De strijd werd geopend²⁰⁸⁸, en mogelijkwijze besloten, met een offer. De toeschouwers waren bekranst²⁰⁸⁹ en droegen witte klederen²⁰⁹⁰. De atleten waren verplicht tot onthouding²⁰⁹¹. De voor de Olympische spelen geldende voorschriften behelzen daarvan enige details. Tien maanden voor de aanvang der spelen namen de mededingers de staat van reinheid aan en traden de scheidsrechters in functie²⁰⁹². De periode was die van de menseelijke dracht; de atleet trad herboren in de strijd. Zij werd besloten ten overstaan van het beeld van de god Zeus in de raadzaal. Aan hem werd een offer gebracht, waarbij de atleet onder ede verklaarde de voorschriften in acht genomen te hebben²⁰⁹³. De onthoudingen

Liv., Ab Urb. Cond., I 30, 2, XXVI 30, 11; Serv., Comment. in Vergil., Aen., I 446, VII 153, XI 235. Vgl. Varr., De Ling. Latin., VI 86-87; Appian., Bell. Civil., II 118, 494.

²⁰⁷⁹ Dinarch., Or., II 14; Aeschin., Or., I 23; Demosth., Or., XXIV 20. Vgl. Handel., XIII 3.

²⁰⁸⁰ Zie noot 750.

²⁰⁸¹ Exod., XIX 10-11, 14-15; Phil. Jud., De Decal., 45; Flav. Jos., Antiq., III 78. Vgl. Handel., XIII 2-3; D. Barthélemy en J. T. Milik, Qumran Cave I, Oxford, 1955, tekst 28a op blz. 108-118 (1QSa), col. I 26.

²⁰⁸² Zie noot 224.

²⁰⁸³ Dionys. Halic., Antiq. Rom., V 57, 5; Philostr., De Gymn., 45; Tertull., De Spectac., 5, 6, 11; Lamprid., Alex. Sever., 42, 2; Isid. Hispal., Etym., XVIII 27, 1.

²⁰⁸⁴ Plut., Quaest. Conviv., III 6, 4 (p. 655d), VIII 4, 4; Lucian., Anachars., 7. Vrouwen niet toegelaten: Phil. Jud., De Spec. Legib., III 176; zie noot 2098.

²⁰⁸⁵ Philostr., De Gymn., 8, 24. Vgl. Hygin., Fab., CCLXXXIII 3.

²⁰⁸⁶ Hesiod., fr. 147 (Rzach); Conon, Narr., 10; enz.

²⁰⁸⁷ Egyptische invloed op de Olympische spelen: Herod., Hist., II 160; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 95, 2; Plut., Quaest. Platon., 2; Philostr., Vit. Apollon., III 30. De renbaan was door Heracles aangelegd: Plut., fr. 7 (Sandbach); vgl. Vitruv., De Archit., I 7, 1.

²⁰⁸⁸ Liv., Ab Urb. Cond., XXV 12, 13, XXX 27, 12; Serv., Comment. in Vergil., Aen., V 329; Macrob., Sat., I 17, 29; Talm. Babl., 'Ab. Zār., 18b.

²⁰⁸⁹ Liv., Ab Urb. Cond., X 47, 3, XXV 12, 15; Macrob., Sat., I 17, 29. Vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., XX 84, 3.

²⁰⁹⁰ Juven., Sat., X 45; Plut., Aemil., 32; Lucian., Nigrin., 14.

²⁰⁹¹ Diogen. Cyn., apud Stob., Anthol., III 5, 39; Epictet., Dissert., III 15, 3; I Cor., IX 25; Philostr., Vit. Apollon., IV 28 (σωφοσύνη, gesymboliseerd door hoofdband); Aret. Cappad., De Caus. et Sign., IV 5, 4.

²⁰⁹² Pausan., Graec. Descr., V 24, 9, VI 24, 3; Philostr., De Gymn., 25.

²⁰⁹³ Pausan., Graec. Descr., V 24, 9. Het onechte kind was van mededinging uitgesloten: Philostr., De Gymn., 25.

betroffen de onreine spijs, als de vis²⁰⁹⁴, en van de reine spijs de gegiste drank, de wijn²⁰⁹⁵, die streng verboden was, en het vlees. De atleet voedde zich met kaas, vijgen en melk²⁰⁹⁶; tot op de dag, waarop de sportieve prestatie hoofddoel werd en men hem de dierlijke spijs geoorloofd stelde²⁰⁹⁷. Verboden was, en bleef, de geslachtsgemeenschap²⁰⁹⁸; een enkeling ging zover, dat hij zichzelf castreerde²⁰⁹⁹. Onthouding van geslachtsgemeenschap, voorafgaande aan de tweestrijd, vond haar prototype in de dierenwereld²¹⁰⁰. De atleet behoorde verder zwijgzaam te zijn²¹⁰¹ en mocht geen geld bij zich voeren²¹⁰².

Tragedie en comedie waren eveneens plechtigheden van godsdienst²¹⁰³, ook zij in stijgende mate geprofaneerd. De opvoering werd geopend met een reinigingsoffer²¹⁰⁴. De toeschouwers waren bekranst²¹⁰⁵ en droegen witte klederen²¹⁰⁶. De voordrachtskunstenaar, toneelspeler of zanger, bevond zich in staat van reinheid, had zich van geslachtelijk verkeer onthouden²¹⁰⁷ en had gevast²¹⁰⁸. Als reden hiervan wordt opgegeven, dat de onthouding de stem ten goede kwam²¹⁰⁹. In deze opvatting schuilt waarheid, maar invloed van onthouding op de stem valt in de veronderstelde omvang niet te constateren. In werkelijkheid waren de onthoudingen als de voorgaande relik uit het cultische verleden; er moet een tijd geweest zijn, waarin de voordracht verbonden was met zeker risico. Als prototype van de kunstenaar, en in het

²⁰⁹⁴ Philostr., *De Gymn.*, 44.

²⁰⁹⁵ Epictet., *Dissert.*, III 15, 3; Philostr., *De Gymn.*, 25, 48, 51; Joann. Chrysost., *Homil. XXIII in Epist. I ad Cor.* (p. LXI 189, Migne); Horat., *De Art. Poet.*, 414.

²⁰⁹⁶ Ruf. Ephes., *apud Oribas.*, *Coll. Medic.*, I 40, 2; Favorin., *fr. 17* (Müller); Pausan., *Graec. Descr.*, VI 7, 10; Porphy., *Vit. Pyth.*, 15; Idem, *De Abstin.*, I 26; Jambl., *Vit. Pyth.*, 25; Plin., *Nat. Hist.*, XXIII 121. Geen koeken (πέμματα): Epictet., *Dissert.*, III 15, 3.

²⁰⁹⁷ Philostr., *De Gymn.*, 44; Porphy., *Vit. Pyth.*, 15; Idem, *De Abstin.*, I 26. Zie noot 2096.

²⁰⁹⁸ Plat., *Leg.*, 840a; Plut., *Quaest. Conviv.*, III 6, 4 (p. 655c), VII 7; Galen., *De Loc. Affect.*, VI 6; Clem. Alex., *Strom.*, III 6, 50, 4; Aelian., *De Nat. Anim.*, VI 1; Idem, *Var. Hist.*, III 30, X 2, XI 3; Philostr., *De Gymn.*, 45, 48, 49, 52; Joann. Chrysost., *Homil. XXIII in Epist. I ad Cor.* (p. LXI 189, Migne); Horat., *De Art. Poet.*, 414. Vrouwen te Olympia niet toegelaten: Pausan., *Graec. Descr.*, V 6,7, 13,10, VI 20,9; Aelian., *Var. Hist.*, X 1; zie noot 2084.

²⁰⁹⁹ Epictet., *Dissert.*, I 2, 25-26; Galen., *De Semin.*, I 15; Artemid., *De Somn. Interpr.*, V 95. Zie noot 300, 301.

²¹⁰⁰ Zie noot 386. Merries rennen beter bij onthouding: Serv., *Comment. in Vergil.*, *Georg.*, III 268.

²¹⁰¹ Philostr., *De Gymn.*, 25.

²¹⁰² Philostr., *De Gymn.*, 45.

²¹⁰³ Varr., *apud Tertull.*, *De Spectac.*, 5; Idem, *apud Augustin.*, *De Civ. Dei*, IV 1. Vgl. Vitruv., *De Archit.*, I 7, 1; B. H. Stricker, *De Brief van Aristes*, Amsterdam, 1956, blz. 81-87.

²¹⁰⁴ Harpocr., *Lexic.*, sub voce Καθάρσιον; Poll., *Onom.*, VIII 104; *Lexic. Sud.*, sub voce Καθάρσιον; Aeschin., *Or.*, I 23, met scholion. Vgl. *Lexic. Sud.*, sub voce Σκηνή; *Etym. Magn.*, sub voce ead.

²¹⁰⁵ Philochor. Athen., *fr. 171* (Jacoby); Diod. Sic., *Bibl. Hist.*, XX 84, 3.

²¹⁰⁶ Lucian., *Nigrin.*, 14; Pap. Oxyrh., III 471, regel 100-107.

²¹⁰⁷ Plut., *Quaest. Conviv.*, IX 1, 2; Galen., *De Loc. Affect.*, VI 6; Clem. Alex., *Strom.*, III 6, 50, 4; Aelian., *De Nat. Anim.*, VI 1; Idem, *Var. Hist.*, III 30; Quintil., *Instit. Orat.*, XI 3, 19; Martial., *Epigr.*, VII 82, 1-2, XI 75, 3, XIV 215; Juven., *Sat.*, VI 73, 379-380, met scholia.

²¹⁰⁸ Aristot., *Probl.*, XI 22; Diogen. Cyn., *apud Stob.*, *Anthol.*, III 5, 39; Quintil., *Instit. Orat.*, XI 3, 19; Sueton., *Nero*, 20.

²¹⁰⁹ Quintil., *Instit. Orat.*, XI 3, 19; Sueton., *Nero*, 20; Solin., *Coll. Rer. Memor.*, XXXVII 22; Schol. in Juven., *Sat.*, VI 379.

algemeen van de ἄνθρωπος μυστικός καὶ τελεστής²¹¹⁰, gold de cicade²¹¹¹. Men meende, dat dit insect van lucht en dauw alleen leeft²¹¹² en zijn lied zingt.

Magie en mantiek vormden niet zozeer profane als wel verketterde liturgie. De met haar verbonden onthoudingen waren liturgische onthoudingen, maar ontbeerden de sanctie van de officiële cultus²¹¹³. De magische en mantische praktijken in Egypte in zwang zijn eerst uit de in het Grieks op papyrus geschreven teksten enigermate bekend. Men ontzegde zich wijn²¹¹⁴ en zelfs water²¹¹⁵, verder vlees²¹¹⁶, brood²¹¹⁷ en ongekoekte spijs²¹¹⁸. Men onthield zich van geslachtsgemeenschap²¹¹⁹, sliep op de grond²¹²⁰ of op een rieten mat²¹²¹ en baadde zich niet²¹²². De termijnen waren drie dagen²¹²³ of een week²¹²⁴.

Mozes beklom de berg Sinaï, daarheen ontboden door Jahwe²¹²⁵. Hij zette zich in een grot²¹²⁶ en bleef veertig dagen weg²¹²⁷, gedurende dewelke hij uit de mond des Heren de wetgeving van het volk Israël optekende²¹²⁸; zonder brood te eten of water te drinken²¹²⁹. Toen hij terugkeerde, glinsterde zijn gelaat en hij moest een sluier aanleggen om zich met het volk te onderhouden²¹³⁰. De profeet Elia, vluchtend voor koning Achab, begaf zich in de woestijn²¹³¹ en werd daar door een engel gevoed²¹³². Na veertig dagen bereikte hij, Mozes' voorbeeld indachtig, de berg Sinaï²¹³³ en nam zijn intrek in een grot²¹³⁴. Hij beklom de berg des

²¹¹⁰ Horapoll., Hierogl., II 55. Vgl. Aristoph., Aves, 1095, 1096, met scholia.

²¹¹¹ Plut., Quaest. Conviv., VIII 7, 3; Artemid., De Somn. Interpr., III 49.

²¹¹² Hesiod., Scut., 395; Aesop., Fab., 195 (Hausrath); Aristoph., Nub., 1360; Plat., Phaedr., 259c; Aristot., Hist. Anim., 532b, 556b; Idem, De Part. Anim., 682a; Theocrit., Idyll., IV 16; Callim., Aet., fr. 1 (Pfeiffer; ad 34); Phil. Jud., Quod Omn. Prob. Lib. Sit, 8; Idem, De Vit. Contempl., 35; Plut., Quaest. Conviv., IV 1, 1; Aelian., De Nat. Anim., I 20; Carm. Anacreont., XXXIV 3; Vergil., Bucol., V 77; Plin., Nat. Hist., XI 94.

²¹¹³ Afwijzing der magie door Hermes Trismegistus: Corp. Herm., fr. 21.

²¹¹⁴ K. Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, Leipzig en Berlijn, 1928-1931, no. IV 57. Anders: ibid., I 23.

²¹¹⁵ Helioid., in Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum, deel III: A. Martini en D. Bassi, Codices Mediolanenses, Brussel, 1901, p. 53, 14.

²¹¹⁶ Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, I 23, 55, IV 53, 735, VII 441-442.

²¹¹⁷ Helioid., p. 53, 14 (Martini-Bassi).

²¹¹⁸ Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, IV 53.

²¹¹⁹ Dodenb., LXIV, colophon; Mag. Pap. Londen-Leiden, V 32; Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, I 41-42, 291, IV 898; Vgl. V 458.

²¹²⁰ Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, XIII 350, 672.

²¹²¹ Mag. Pap. Londen-Leiden, V 32; Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, XIII 116.

²¹²² Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, IV 735-736.

²¹²³ Helioid., p. 53, 14 (Martini-Bassi); Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, IV 898. Zie noot 531.

²¹²⁴ Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, I 41, 235, IV 734-735. Vasten voor donkere maan: Preisendanz, op. laud., XIII 115, 671-672. Maanorakel: P. Perdrizet en G. Lefèvre, Les Graffites Grecs du Memnonion d'Abydos, Nancy, Parijs en Straatsburg, 1919, blz. 10, no. 53-54, blz. 101, no. 567, 568. Zie noot 532.

²¹²⁵ Exod., XXIV, XXXIV; Deut., IX 9-15; Apion Oas., fr. 4c (Jacoby).

²¹²⁶ Exod., XXXIII 22; Talm. Babl., Megill., 19b; Midr. Exod. Rabb., XLVII 6; Midr. Tanhūm., Kī Tissā, 37.

²¹²⁷ Exod., XXIV 18, XXXIV 28; Deut., IX 9, 11, 18; Phil. Jud., De Somn., I 36; Idem, De Vit. Mos., II 69; Apion Oas., fr. 4c (Jacoby).

²¹²⁸ Exod., XXXIV 27-28; Apion Oas., fr. 4c (Jacoby).

²¹²⁹ Exod., XXXIV 28; Deut., IX 9, 18; Phil. Jud., De Somn., I 36; Idem, De Vit. Mos., II 68-69.

²¹³⁰ Exod., XXXIV 29-35; II Cor., III 7, 13.

²¹³¹ I Kon., XIX 4.

²¹³² I Kon., XIX 5-8.

²¹³³ I Kon., XIX 8.

²¹³⁴ I Kon., XIX 9, 13.

anderen daags²¹³⁵, en toen hij in zijn grot terugkeerde, openbaarde zich Jahwe aan hem²¹³⁶. De berg heeft in beide passages symbolische betekenis. Hij is aardse copie van de stralingskegel van de zon²¹³⁷; op de top dezer bevindt zich het Woord²¹³⁸. Philo doet Mozes op de top verblijven, ἁσώματος γενόμενος, „na het lichaam te hebben afgelegd”²¹³⁹. De Perzen brachten hun offers bij voorkeur op een bergtop²¹⁴⁰.

De val van Jeruzalem in 587 v. Chr. maakte de weg vrij voor een geheel nieuwe vorm van profetie. Daniël zocht tijdens de Babylonische ballingschap Jahwe met gebed en smekingen, met vasten en zak en as²¹⁴¹. Hij bad en deed belijdenis²¹⁴². De engel Gabriël kwam tot hem en voorspelde hem de terugkeer naar het vaderland²¹⁴³. Daarbij bleef het niet. Nogmaals treurde hij, ditmaal gedurende drie weken²¹⁴⁴. Hij at begeerlijke spijs noch vlees, hij dronk geen wijn en zalfde zich niet²¹⁴⁵. Aan de rivier Tigris staande, zag hij daar een bovenaardse gestalte, vermoedelijk de riviergod²¹⁴⁶, en deze zegde hem de ondergang van het Perzische rijk toe²¹⁴⁷. — Baruch bleef na de deportatie der Joden te Jeruzalem achter. Hij scheurde zijn klederen, weende, rouwde en vastte gedurende zeven dagen²¹⁴⁸. Toen kwam op de berg Zion het woord Gods tot hem²¹⁴⁹. Hij vastte wederom zeven dagen²¹⁵⁰, met hetzelfde resultaat. Een derde maal werd hem door Jahwe opgedragen zich gedurende zeven dagen te heiligen, brood te eten noch water te drinken en met niemand te spreken²¹⁵¹. Hij trok zich terug in een grot in de vallei van de Kidron en deed gelijk hem opgedragen was²¹⁵². Des avonds begaf hij zich naar de berg Zion en bad²¹⁵³. De hemel opende zich en Jahwe sprak hem toe²¹⁵⁴. Op geheel dezelfde wijze werden hem nog twee maal vasten gedurende een week voorgeschreven, werd hij naar Zion ontboden²¹⁵⁵ en zijn gebed aldaar verhoord²¹⁵⁶. — Dertig jaar na deze rouwde Ezra te Babylon over de ellende van zijn volk. De engel Uriël verscheen hem en droeg hem op gedurende drie weken te vasten²¹⁵⁷; maar het begin van

²¹³⁵ I Kon., XIX 11.

²¹³⁶ I Kon., XIX 13.

²¹³⁷ De Maat der Dingen, blz. 15, noot 108, 109.

²¹³⁸ Zie noot 1725, onder 4°.

²¹³⁹ Phil. Jud., De Somn., I 36. Zie noot 1739.

²¹⁴⁰ Herod., Hist., I 131; Diod. Sic., Bibl. Hist., V 44, 7; Strab., Geogr., XV 3, 13; Appian., Mithr., 66, 276-278; Avesta, Jasna, LVII 19; Idem, Jašt, V 25, IX 8, 17, X 88, XV 7, 15, XVII 28, 37.

²¹⁴¹ Dan., IX 3.

²¹⁴² Dan., IX 4-20.

²¹⁴³ Dan., IX 21-27.

²¹⁴⁴ Dan., X 2. Drie maal een week? Zie noot 2157.

²¹⁴⁵ Dan., X 3.

²¹⁴⁶ Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 33, noot 23.

²¹⁴⁷ Dan., X 4-21.

²¹⁴⁸ II Bar., IX 2.

²¹⁴⁹ II Bar., X 1-3.

²¹⁵⁰ II Bar., XII 5. Op de berg Zion: *ibid.*, XIII 1.

²¹⁵¹ II Bar., XX 5.

²¹⁵² II Bar., XXI 1.

²¹⁵³ II Bar., XXI 4-26.

²¹⁵⁴ II Bar., XXII 1-8.

²¹⁵⁵ II Bar., XLIII 3, XLVII 2.

²¹⁵⁶ II Bar., XLVIII 1-24.

²¹⁵⁷ IV Ezr., VI 35. De periode is ontleend aan het boek Daniël, zie noot 2144.

de tekst, waarin de eerste week beschreven stond, is verloren gegaan. In de tweede week verscheen de engel weder en beval hem te bidden, te wenen en gedurende zeven dagen te vasten²¹⁵⁸. Hij deed het, in rouw en geweën, en de engel openbaarde hem de toekomst²¹⁵⁹. Zo ook de derde maal²¹⁶⁰. Daarmede waren de vasten ten einde²¹⁶¹, maar de vizioenen gingen tot zeven maal door. De engel stuurde hem het vrije veld in, waar hij van de veldvruchten mocht eten, doch zich zeven dagen lang van vlees en wijn moest onthouden²¹⁶². Hij bad en kreeg een vizioen. De vijfde maal²¹⁶³ droomde hij een droom; de zesde, nog steeds in het veld, met vruchten tot voedsel en wederom gedurende zeven dagen²¹⁶⁴, insgelijks. Tenslotte, op de zevende en laatste maal, drie dagen na de voorgaande²¹⁶⁵, gebod de engel hem zich met vijf gezellen gedurende veertig dagen af te zonderen²¹⁶⁶. Op de eerste dezer werd hem een hemelse kelk voorgehouden, welks inhoud hij uitdronk²¹⁶⁷. Daarvan vervuld, dicteerde hij zijn helpers vier en negentig boeken²¹⁶⁸, zijnde, naar wij verstaan, de vier en twintig van het Oude Testament, plus zeventig apocryphe²¹⁶⁹.

Na de zondvloed vond Noach op de droogvallende aarde een wijnrank. Om te weten wat hij ermede doen moest, bad hij, al wenend, gedurende veertig dagen. De engel Sarasaël verscheen hem en stond hem toe de rank te planten²¹⁷⁰. Vasten worden in deze passage, Christelijke interpolatie in een apocalyptisch werk, niet vermeld. — Asnath, dochter van de Egyptenaar Potifar, onthield zich in de naar Jozef en haarzelf genoemde romance gedurende zeven dagen in rouw van brood en water²¹⁷¹. De engel Michaël daalde uit de hemel neder, troostte haar met de mededeling, dat zij van dit ogenblik af wedergeboren werd, en zegde haar Jozef als gemaal toe²¹⁷². — In vrees voor de Babylonische koning Nebukadnezar, die hem wilde doden, verzocht Daniël, volgens de tekst der Septuaginta, zijn metgezellen te vasten, te bidden en zichzelf te kwellen²¹⁷³, ten einde de hulp Gods af te smeken. Hijzelf, niet de metgezellen, droomde de verlossende droom²¹⁷⁴. — Jezus bereidde zich op zijn profetische taak voor door zich gedurende veertig dagen in de woestijn²¹⁷⁵ bij de wilde dieren²¹⁷⁶ terug te trekken. Aldaar werd hij door de duivel beproefd. — De hoofdman Cornelius vastte en bad

²¹⁵⁸ IV Ezr., V 13.

²¹⁵⁹ IV Ezr., V 20.

²¹⁶⁰ IV Ezr., VI 31, 35.

²¹⁶¹ IV Ezr., IX 23.

²¹⁶² IV Ezr., IX 23-28.

²¹⁶³ IV Ezr., X 59, zonder vermelding van onthouding.

²¹⁶⁴ IV Ezr., XII 51.

²¹⁶⁵ IV Ezr., XIV 1.

²¹⁶⁶ IV Ezr., XIV 23-25, 36, 43-45.

²¹⁶⁷ IV Ezr., XIV 38-41. Zie noot 829.

²¹⁶⁸ IV Ezr., XIV 42-44.

²¹⁶⁹ IV Ezr., XIV 45-46. Voor het getal zeventig, vgl. De Brief van Aristéas, blz. 124-126.

²¹⁷⁰ III Bar., IV 12-15.

²¹⁷¹ Jos. et Asen., XIII 8.

²¹⁷² Jos. et Asen., XV 3-5; vgl. XIII 9.

²¹⁷³ Tekst: τυμωρία.

²¹⁷⁴ Dan., II 13-19 (LXX).

²¹⁷⁵ Ev. Matth., IV 2; Ev. Marc., I 13; Ev. Luc., IV 2.

²¹⁷⁶ Ev. Marc., I 13.

gedurende vier dagen in zijn huis. En zie, een man stond voor hem in een blinkend kleed, en zeide: „Cornelius! Uw gebed is verhoord”²¹⁷⁷.

Mantiek in minder loffelijke zin was de necromantie of opwekking der doden. Saul raadpleegde de heks te Endor en deze riep de inmiddels overleden profeet Samuel voor hem op²¹⁷⁸. Saul had die dag en de voorgaande nacht geen brood gegeten²¹⁷⁹. De necromantie was de Joden verboden²¹⁸⁰, maar werd desalniettemin door de Rabbijnen bedreven. Dezen vastten gedurende een week²¹⁸¹, een maand²¹⁸² of tien maanden²¹⁸³, alvorens de dode hun verscheen.

§29 De onthoudingen gedurende de veldtocht, de jacht en de vaart op zee waren begeleidend; men onthield zich zolang als deze duurden. In de in §28 besproken gevallen was er slechts sprake van een enkele handeling, het treffen van een beslissing. In de hier volgende vormen de handelingen een keten, vloeien de beslissingen uit elkander voort.

De veldtocht was heilig bedrijf. Men ondernam hem niet zonder vooraf het orakel te hebben geraadpleegd²¹⁸⁴. Luidde het advies gunstig, dan werd de oorlog geheiligd²¹⁸⁵. Dat geschiedde door het brengen van een offer²¹⁸⁶, oorspronkelijk mensenoffer²¹⁸⁷, hetwelk na het einde van de strijd, en bij fortuinlijke afloop daarvan, op feestelijke en minder smartelijke wijze werd herhaald²¹⁸⁸. Jahwe trok met de Israëlieten mede ten strijde²¹⁸⁹. Hij woonde in het leger²¹⁹⁰, daarin vertegenwoordigd door de ark des verbonds²¹⁹¹, en opende de vijandelijkheden door voorop te trekken²¹⁹². Zijn aanwezigheid verleende de legerplaats de staat van heiligheid²¹⁹³. Alle onreinheid moest verre van haar blijven²¹⁹⁴. De soldaat zelf was een heilige²¹⁹⁵. Hij onthield zich gedurende de veldtocht van geïstige

²¹⁷⁷ Handel., X 30-31.

²¹⁷⁸ I Sam., XXVIII 7-25.

²¹⁷⁹ I Sam., XXVIII 20; Flav. Jos., Antiq., VI 337.

²¹⁸⁰ Deut., XVIII 11; Jezaj., VIII 19.

²¹⁸¹ Acht dagen: Talm. Jer., Kil'aj., p. 32b, 60; Idem, Ketüb., p. 35a, 63-64.

²¹⁸² Midr. Genes. Rabb., XCIV 9; Midr. Predik. Rabb., IX 10, 1.

²¹⁸³ Talm. Jer., Kil'aj., p. 32b, 65-66; Midr. Predik. Rabb., IX 10, 1. Onbepaalde tijdsduur: Talm. Jer., Terüm., p. 46b, 54-55.

²¹⁸⁴ Richt., XVIII 5, XX 27-28; I Sam., XIV 37, XXIII 9-12, XXX 7-8; II Sam., II 1, V 19, 23; I Kon., XXII 5-28; I Chron., XIV 10, 14; II Chron., XVIII 4-27; Flav. Jos., Antiq., VII 72.

²¹⁸⁵ Jerem., VI 4, LI 27-28; Joël, IV (III) 9; Mich., III 5.

²¹⁸⁶ Joden: Flav. Jos., Bell. Jud., I 380; Idem, Antiq., XV 147. Perzen: Xenoph., Instit. Cyr., III 3, 21. Indiërs: Mahābhārata, V 124, 2. Weigering van het kinderoffer door Hannibal: Sil. Ital., Pun., IV 763-829.

²¹⁸⁷ Grieken: Phylarch., fr. 80 (Jacoby); zie noot 663.

²¹⁸⁸ Richt., XI 30-31; I Sam., XV 21.

²¹⁸⁹ Exod., XIV 14, XV 3, XVII 16; Numer., XXI 14; Deut., I 30, III 22, XX 4; Joz., XXIII 3, 10; I Sam., XXV 28; Jezaj., LXIII 10; Jerem., XXI 5; Zacharj., XIV 3; Nehemj., IV 14 (20); II Chron., XX 15, 17, 22; Flav. Jos., Antiq., IV 297, VIII 283, IX 12.

²¹⁹⁰ Numer., V 3; Deut., XXIII 15 (14).

²¹⁹¹ I Sam., IV 5-7; II Sam., XI 11. Vgl. Numer., X 35; Joz., VI.

²¹⁹² Zie noot 859, onder 5°. De ark des verbonds: Numer., X 35.

²¹⁹³ Deut., XXIII 15 (14).

²¹⁹⁴ Numer., V 2-4, XXXI 19-24; Deut., XXIII 10-15 (9-14).

²¹⁹⁵ Jezaj., XIII 3. Vgl. Flav. Jos., Antiq., IV 298, V 45, VIII 295. De Spartaan vocht bekrant: Nicol. Damasc., fr. 103 (Jacoby; ad z 16); vgl. Herod., Hist., VII 209.

drank²¹⁹⁶ en van geslachtelijk verkeer²¹⁹⁷, en hij zelfde zich niet²¹⁹⁸. De wapens, waarmede hij vocht, waren door hem vooraf aanbeden²¹⁹⁹ en met spreuken betoverd²²⁰⁰. De onthoudingen waren symbolisch, daarnaven uiteraard disciplinair. Zijn heiligheid ten spijt had de soldaat zich na afloop van de veldtocht van doodslag te reinigen²²⁰¹.

De jacht op dier of plant was eveneens vorm van strijd. Dier en plant werden, gepersonifieerd, als gelijkwaardige tegenspelers van de mens beschouwd. De jacht was heilig²²⁰², in het bijzonder die op het wilde dier. Het wilde dier was de primordiale vijand des mensen²²⁰³. De menselijke cultuur was eerst mogelijk geworden, toen in de oertijd de halfgoden de wilde dieren hadden teruggedrongen²²⁰⁴. Ook de jager reinigde zich, en zelfs zijn honden, na afloop van de jacht²²⁰⁵. De botanist verzamelde zijn kruiden in staat van reinheid²²⁰⁶. Hij had zich gebaad²²⁰⁷, van geslachtelijk verkeer onthouden²²⁰⁸ en was nuchter²²⁰⁹. Hij bracht een offer aan de aarde ter plaatse, waar hij de plant aan haar ontgroef²²¹⁰.

De zee was het rijk der niet-geactueerde potentie²²¹¹, het rijk des dood²²¹². Om de delen van haar vermoorde gemaal Osiris bijeen te zoeken, om potentiële veelheid te herleiden tot actuele eenheid²²¹³, voer de godin Isis in een van papyrus vervaardigd bootje in de moerassen rond, en de krokodillen genaakten haar niet²²¹⁴. Zij werd vandaar tot schutsvrouwe

²¹⁹⁶ Carthagers : Plat., Leg., 674a; Aristot., Oecon., 1344a.

²¹⁹⁷ Joden : I Sam., XXI 6 (5); II Sam., XI 11; Flav. Jos., Antiq., VII 133. Romeinen : Dio Cass., Hist. Rom., LX 24, 3; L. Mitteis en U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyrskunde, Leipzig en Berlijn, 1912, deel II 1, blz. 281-286, deel II 2, blz. 418-424, de nos. 372 en 373. Vgl. Tacit., Ann., III 33-34.

²¹⁹⁸ Philostr., De Gymn., 7.

²¹⁹⁹ Indiërs : Mahābhārata, III 20,20, V 149,37, VIII 26,8-9, 27,58, IX 16,43.

²²⁰⁰ Indiërs : Mahābhārata, VII 121,30-31, VIII 66,49,52,58, 67,19-22.

²²⁰¹ Numer., XXXI 19-24. Vgl. Mahābhārata, IX 61, 35-36.

²²⁰² Plat., Leg., 824a. De goede koning vermaakt zich op de jacht : Dio Chrysost. Or., III 135.

²²⁰³ Zie noot 720.

²²⁰⁴ Heracles : Pind., Nem., III 23-24; Pherecyd. Athen., fr. 17 (Jacoby); Diod. Sic., Bibl. Hist., IV 17,3-4, 22,5; Strab., Geogr., XIII 1, 64; Aelian., De Nat. Anim., VI 40; Antipatr., in Anthol. Graec., IX 72 (Becky); Anon., in Anthol. Graec., XVI 123 (Becky). Orion : Arat., Phaen., 638-640; Parthen., De Amat. Affect., 20; Schol. in Arat., Phaen., 636. Vgl. Exod., XXIII 29.

²²⁰⁵ Arrian., Cyneg., 33.

²²⁰⁶ Herm. Trism., Cyranid., I 7, 17 (p. 21, de Mély-Ruelle); Anton. Mus., De Herb. Vetton., 190; Plin., Nat. Hist., XXI 42, XXII 27; Ps.-Apul., Herbar., XXVIII, XXXVII, CXXX, CXXXI, Append., CXIV 4, CXX, CXXX.

²²⁰⁷ Apollon. Rhod., Argon., III 860; Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, IV 2968-2969; Plin., Nat. Hist., XXIV 103. Wit kleed : Plin., Nat. Hist., XVI 251, XXIV 103.

²²⁰⁸ Plin., Nat. Hist., XII 54; Solin., Coll. Rer. Memor., XXXIII 7; Anon., in Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum, deel XII : M. A. F. Šangin, Codices Rossici, Brussel, 1936, p. 127, 13. Van lijkenonreinheid : Plin., Nat. Hist., XII 54; Solin., Coll. Rer. Memor., XXXIII 7.

²²⁰⁹ Plin., Nat. Hist., XXIV 104, 181, XXVI 91; Marcell., De Medicam., XXV 11; Ps.-Theodor. Priscian., Additam., p. 299, 3 (Rose).

²²¹⁰ Theophr., Hist. Plant., IX 8, 7; Preisendanz, Papyri Graecae Magicae, IV 3003-3006; Plin., Nat. Hist., XXI 42, XXIV 103, XXV 30, 107; Ps.-Apul., Herbar., CXXX; Scribon. Larg., Compos., CLXIII.

²²¹¹ De Geboorte van Horus, blz. 289-290, noot 3151-3159. De in noot 3160 aldaar vermelde onreinheid van de zeeman is wel te verklaren uit diens voortdurend verblijf buiten Egyptisch territorium.

²²¹² Egyptenaren : Plut., Quaest. Conviv., VIII 8, 2. Joden : Jon., II 3.

²²¹³ Zie noot 1055.

²²¹⁴ Plut., De Is. et Osir., 18. Het zoeken naar Osiris, of naar Horus als in noot 2216, is het zoeken naar bevruchting : Camephris, blz. 58-59, noot 500, 501, 509, 510, 511.

der scheepvaart²²¹⁵ en vond het zeil uit om deze te bevorderen²²¹⁶. Het schip was heiligdom, goddelijk in al zijn delen²²¹⁷. Men offerde voor de aanvang²²¹⁸ en na de afloop²²¹⁹ van de vaart en bracht, wanneer het schip zich in gevaar bevond, een mensenoffer door een lid van de bemanning overboord te zetten²²²⁰. De zeevarende verkeerde in staat van reinheid²²²¹. Zolang als de reis duurde, onthield zich tenminste de kapitein van gegiste drank²²²². Allen onthielden zich van geslachtsgemeenschap²²²³ en zo mogelijk ook van spijs²²²⁴, zekerlijk van dierlijke spijs. De aanwezigheid van een lijk verontreinigde het schip²²²⁵. Men ontdeed zich ervan door het in zee te werpen. Men ontdeed zich aan boord niet van zijn haren en nagels²²²⁶.

²²¹⁵ Isis-aretagie, M 39: ἐγὼ ποταμῶν καὶ ἀνέμων καὶ θαλάσσης εἰμὶ κυρία; Idem, M 43: ἐγὼ πραῦνω καὶ κυμαίνω θάλασσαν; Idem, M 49: ἐγὼ ναντιλίας εἰμὶ κυρία; Petron., Sat., CXIV 5; Stat., Silv., III 2, 101-107; Juven., Sat., XII 26-28; Lucian., Dial. Deor., 3; Apul., Metam., XI 5, 16, 25.

²²¹⁶ Op zoek naar het kind Harpocrates: Hygin., Fab., CCLXXVII 5; Cassiod., Var., V 17. Vgl. Isis-aretagie, M 15: ἐγὼ θαλάσσια ἔργα εὐρον. Het in de wind bollende zeil is symbool van zwangerschap: Dodenb., XCIX, p. 193, 17, 208, 11 (Grapow); De Rochemonteix-Chassinat, Le Temple d'Edfou, deel VI, blz. 80, 3; Pap. Tanwerow, New York, I 23; Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., V 16, 6; Nonn., Dionys., XL 458.

²²¹⁷ Egyptenaren: Dodenb., XCIX, p. 180-208 (Grapow); Pap. Spiegelberg, I 1-II 2; De Rochemonteix-Chassinat, Le Temple d'Edfou, deel VI, blz. 79, 11-80, 11. Grieken: Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., V 16, 8.

²²¹⁸ Perzen: Herod., Hist., VII 191. Grieken, behalve noot 636: Herod., Hist., II 119; Philostr., Vit. Apollon., V 43. Romeinen: noot 809.

²²¹⁹ Grieken: Jambl., Vit. Pyth., 17.

²²²⁰ Joden: Jon., I 7-15. Grieken: Plut., Sept. Sap. Conviv., 20; Anticlid. Athen., fr. 4 (Jacoby); Eumath. Macremb., De Hysmen. et Hysmen. Amor., VII 12-15. Romeinen: Dio Cass., Hist. Rom., XLVII 49, 2, XLVIII 48, 5; Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 275. Celten: Vita Sanct. Moct., I (J. Bolland en Anderen, Acta Sanctorum, Antwerpen en Brussel, vanaf 1643, Augustus, deel III, p. 743 E).

²²²¹ Vgl. Theophr., Charact., XXV 2.

²²²² Carthagers: Plat., Leg. 674b.

²²²³ Joden: Talm. Babl., Sanhedr., 108b; Midr. Genes. Rabb., XXXI 12, XXXIV 7, XXXVI 7; Me'arr. Gazz., XVI 17, XX 5 (Riessler). Grieken: Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., V 16, 8.

²²²⁴ Indiërs: Āpastambadharasūtra, I 5, 17, 6. Grieken, Pythagoras: Jambl., Vit. Pyth., 16.

²²²⁵ Syriërs: Hist. Apollon. Reg. Tyr., 25. Romeinen: Vergil., Aen., VI 149-150, met commentaar van Servius: Plut., Cat. Min., 15; Dio Cass., Hist. Rom., XLVII 49, 2.

²²²⁶ Petron., Sat., 104.